

EMRULLAH EFENDİ HAYATI - GÖRÜŞLERİ - ÇALIŞMALARI

Dr. Mustafa ERGÜN

Yakın geçmiş Türk eğitim hayatının en önemli şahsiyetlerinden birisi, Emrullah Efendi'dir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, eğitim üst-yönetiminin başında bulunduğu zaman yaptığı çalışmalar ve öne sürdüğü görüşler, onu, ölümünden sonra da önemli bir kişi haline getirmiştir.

Ona atfedilen "*Tûbâ Ağacı Nazariyesi*" ile Türkiye'deki eğitim tartışmalarına seçkinler (elitler) eğitimi kavramı da girmiştir. Özellikle Emrullah Efendi'den sonra yoğun tartışmalara neden olacak bu nazariye, aslında, Türk eğitim sisteminin tarihi gelişiminin özgün bir ifade biçiminden başka bir şey değildi.

Türk eğitiminin batılılaşması -çeşitli ivedi gereksinmeler karşısında yüksek öğretimden başlamak zorunda kalmıştı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her alanda yetişmiş elemana çok ivedi olarak ihtiyacı vardı. Bu nedenle işe, yaygın bir ilköğretim örgütü kurmakla başlayamıyordu. Zaten Devletin yapısı ve coğrafyası da bunu çok güçleştiriyordu. Devletin bu hususta uzun planlar yapacak zamanı da, durumu da, yetişmiş elemanı da yoktu. Bunun için her okulun yüksek kısmı veya orta derecede hemen iş adamı yetiştirecek okullar açılmak zorunda kalınıyordu.

Emrullah Efendi'nin yönetim başında bulunduğu sıralarda da aynı ivedi durumlar söz konusu idi ve Emrullah Efendi de işe yüksek öğretimden başlamak gereğini vurguladı. Ama gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası'nın önde gelen bir üyesi olması dolayısıyla, gerek Mekteb-i Sultani olayında Tevfik Fikret'e karşı vaziyet alışıyla ve gerekse salt eğitim görüşleri açısından; yaşadığı dönemde ve öldükten sonra kendisinin bir çok eleştiricileri çıkmıştır. Ancak tartışmalar hiç bir zaman kişilikler ön plana sürülmeden, eğitimde önceliğin orta ve yüksek öğretime mi yoksa ilköğretime mi verilmesi biçiminde devam etti ve o zamanlar için de çok yararlı oldu.

Eğitim tarihimizde genellikle *Tûbâ Ağacı Nazariyesi* ve ondan doğan tartışmalarla ön plana çıkan Emrullah Efendi, Türk eğitim düzenine prensipler, yasa ve yönetmelikler ve sağlam bir örgüt kurma çalışma ve girişimleriyle de çok yararlı olmuştur. Tarihte unutulmaz bir Eğitim Bakanı tipi ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan hayatı, görüşleri ve çalışmaları bir bütün olarak bilinmesi ve değerlendirilmesi gereken bir şahsiyettir.

Hayatı: Tüccardan Ali Efendi'nin oğlu olarak 1275(1858)de Lüleburgaz'da doğdu. İbtidai ve rüşdiyeyi orada okudu. Sonra Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. *Aliyululâ* derece ile mülazemet rüusu ve *Ulum-u Siyasiyye Şahadetnamesi* aldı. Bu sırada Fransızca konuşma ve yazmayı öğrendi¹. Önce Yanya (1882) ve Selanik (1884) Maarif Müdürlüklerinde bulundu. Oradan Halep Maarif Müdürlüğü ve idadi öğretmenliğine, 1891'de de Aydın Maarif

¹ *Sabah* gazetesi, 13 Ağustos 1914

Müdürlüğü'ne atandı. Oradayken 1892'de gazeteci Tevfik Nevzat ve Avukat Güzel Hasan ile beraber Avrupa'ya kaçtı². Bu işi Emrullah Efendi'nin Maarif Veznesi'sinden aldığı paralarla yaptığı iddia edildi. Bu nedenle Emrullah Efendi tevkif edilip muhakeme altına alınmak istendi. Tevkif edildi. O sıralarda Tevfik Nevzat, Emrullah Efendi ve kendisinin affedilmesi hakkında II. Abdülhamit'e iki şiir yazdı³. Bunun üzerine muhakeme bir "irade-i seniyye" ile yaptırılmadı⁴. Emrullah Efendi yurda dönerek gene maarif hayatına atıldı. (1900). Meclis-i Maarif üyeliğinde, Mekteb-i Sultani müdürlüğünde ve İlmiye Dairesi'nde çalıştı. 8 Ocak 1908'de kurulan "Türk Derneği"nin kurucuları ve idarecileri arasında bulundu.

16 Aralık 1908'de Kırkkilise (Kırklareli) mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 12 Ocak 1910'da Maarif Nazırı oldu. Bu görevi sırasında yaptığı işleri destekleyenler olduğu kadar karşı çıkanlar da çok oldu. Hattâ kendisi hakkında Meclis-i Mebusan'da soru önergesi ("*istizah takrirî*") verildi. Hakkında sık sık istifa söylentileri çıkarıldı. Kanunsuz işler yaptığı iddia edildi⁵. Eleştiriler karşısında 20 Şubat 1911'de istifa etti. Ancak Aralık 1911'de tekrar Maarif Nazırı oldu. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası açıldı, istifasını Sadrazam'a sundu⁶. Ancak istifası kabul edilmedi. 21 Temmuz 1912'de Bakanlar Kurulu'nun istifasına kadar görevde kaldı. 1912 Kasımı sonlarında, Darülfünun olayları dolayısıyla, Divan-ı Harbi-i Örfi (Sıkıyönetim) tarafından tutuklandı ve sorguya çekildi⁷.

14 Eylül 1910'da Darülfünun Edebiyat Şubesi "Hikmet-i Nazariye" öğretmeni oldu. Bu görevine 1911'de de devam etti. 21 Şubat 1913'de aynı kurumdaki "Usul-ü Tedris ve Terbiye" öğretmenliklerini de üzerine aldı.

14 Ağustos 1914'de Yeşilköy'deki evinde öldü. Cenazesi büyük törenlerle kaldırıldı. Osmanlı Devleti'nden dört, Sırp hükümetinden "Sen Sava", Bulgar hükümetinden de "Sen Aleksandır" nişanlarını almıştı.

Eserleri: Emrullah Efendi iki defa Maarif Nazırı olmuş ve bu sırada tamamen "kendi eseri" denebilecek bazı eğitim girişimleri olmuştu: Liseler örgütü, Eğitim Bakanlığı merkez örgütü, Darülfünun ıslahatları, Hakk-ı Telif Kanunu vs. Bunlar üzerinde ayrıca durulacaktır. Bunun yanı sıra Emrullah Efendi'nin önemli yazılan da şunlardır:

- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dair İzahname*, Konstantiniyye 1330.

- *Yeni Muhitu'l-Maarif* (Ansiklopedi), İstanbul 1317.

Gazetelerde de pek çok yazıları çıkmıştır. Bunlardan önemli olan bazıları şunlardır:

- "Usul-ü terbiye ve tedris", *Mirat-ı Maarif* gazetesi 3,(28 Kanunusani 1324), s. 37-38.

- "Tedrisat-i ibtidaiyye", *Mülkiye* gazetesi 23 (1326), s. 42-64; 24 (1326), s. 32-50.

- "Terbiye ve esasları", *Sırat-ı Müstakim* gazetesi, 16 (1326) s. 248-250 (Konferans

notları).

² Kuran, A.B. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri* İstanbul 1965, s.137

³ Somer, Ziya. *Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi. Tevfik Nevzat*. İzmir 1948, s. 28,29,31

⁴ *İştirak* gazetesi, 5 Ağustos 1328, 3 Eylül 1328.

⁵ (İstizah takrirî), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 21. içtima, 20 Kanunuevvel 1326. (Mekteb-i Sultani mes'elesi), 10-20 Nisan 1910 arasındaki basın *İştirak* gazetesi, 15 Mayıs 1326

Türkiye gazetesi, 14, 18 Teşrinievvel 1326.

Sabah gazetesi, 23 Kasım 1910.

⁶ *Sabah* gazetesi, 15, 16, 17 Şubat 1911.

⁷ *Sabah* gazetesi, 30 Kasım 1912.

- "İlm-i terbiye ve tedris", *Ümmet* gazetesi, 1/6 (13 Haziran 1326), s. 14-15; 1/7 (24 Haziran 1326), s. 15; 1/8 (2 Temmuz 1326) s. (Emrullah Efendi'nin Darülfünun'da verdiği derslerde tutulan notlardan)

- "İdare-i vilayet", *Yeni Muhitü'l-Maarif* gazetesi, 14 Nisan 1327. s. 6-13; 25 Mayıs 1327. s. 1-5.

- "Patrikhanelerin müstedyatı - Tedrisat mes'elesi ve Tanin gazetesi", *Yeni Muhitü'l-Maarif* gazetesi, 20 Ağustos 1327. s. 1-13.

- "Darülfünunda inzibat" ("Darülfünun inzibatına müteallik Nizamname layihasının esbab-i mucibe mazbatası"), *Tanin* gazetesi, 7 Mart 1912.

Siyasî görüşleri: Emrullah Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri idi. Hatta bu Cemiyetin görüşlerinin belirginleşmesinde önemli rolleri olmuştur. Kendisi, idari işlerde merkeziyete de adem-i merkeziyete de karşı idi. Bunları "ifrat ve tefrit" olarak niteleyip, kendisi bu ikisinin ortasındaki "tevzi-i mezuniyet"i savunuyordu⁸.

Ona göre, Devletin temeli birliktir; siyasi, kanuni ve idari olarak birlik!⁹ Adem-i merkeziyet bunu bozar. Sabahattin Bey ve arkadaşları bunu pek iyi anlatamadılar. Bu idare, hangi yerleşim biriminde uygulanacak? Avrupa'daki hangi modeli bize uygulamak istiyorlar? Geri eyalet sistemine mi döneceğiz? vs.¹⁰

"İdarî ve siyasî müesseselerin zaman ve memlekete göre hikmeti vücutları vardır."¹¹ "Siyasî adem-i merkeziyet, bu memleket için şimdi ve gelecekte bir felaket olur".¹²

Sosyalistler, hükümeti yererek, hükümeteşizlikle suçlayarak baskı altına alırlar ve kendilerini güçlendirmeye çalışırlar.¹³

Eğitim alanındaki görüşleri ve uygulamaları:

a) Genel eğitim: Terbiye (ربا veya ربو kökünden), büyütme (élever) demektir. Bu da beslemek (éducation) ile olur. İnsanda beden terbiyesinin bir sınırı vardır, ama nefsi ve fikri terbiyenin sınırı yoktur¹⁴.

İnsan, insanı olgunluğa ulaştırmak için eğitilir. Fayda ve zevk gözetilmez. Olgunluk hususunda fitrata (yaradılış) uyulmalı, bu değiştirilmemelidir¹⁵. İnsanda neyi terbiye edeceğiz? Büyüyen şeyi; bedeni ve nefsanî kuvvetlerini. Eğitimin amacı, bir insanın bedenî ve nefsanî güçlerini olgunluk derecesine ulaştırmaktır.

Terbiye, kendi kendine olmaz. Bunun başlıca üç ana "şartı" vardır: çocuk, mahal, öğretmen ve öğrencilerin çalışması¹⁶.

⁸ Emrullah, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dair İzahname*, s. 47-48.

⁹ Emrullah, *İdare-i vilâyet*, s. 6-7.

¹⁰ a.g.m. s. 10-11.

¹¹ A.g.y.

¹² A.g.m. s.12

¹³ Meclis-i Mebusan'ın 31 Kanunuevvel 1327 tarihinde yaptığı 37. toplantısındaki konuşmasından, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 793.

¹⁴ Emrullah, *Usul-ü Terbiye ve Tedris*, s. 37-38.

¹⁵ Emrullah, *İlm-i terbiye ve tedris*, s.15.

¹⁶ A.g.y.

Terbiye için çocukta istidat olmalıdır. Hiç bir zaman terbiye istidat doğurmaz. Terbiye icat etmez, ikmal eder. Bulduğunu genişletir ve olgunlaştırır. Çocuk tabîî bir çevrede, kendi kendine büyümelidir. Bu tabîî gelişime engel olacak şeyleri kaldırmalıdır. Fıtratı zorla değiştirmeye uğraşmamalıdır¹⁷.

İyi muhitte, iyi terbiye alınır. Bunlardan ahlâkî muhit, fizikî muhitten daha etkilidir¹⁸.

Meşrutî bir hükümette terbiyenin esası, hürriyettir. Bu, insanın mevcut kuvvetlerinin tamamıyla gelişmesi, "bedr" haline gelmesidir. Hürriyet, ilimle kaimdir; bilgisizlik ile hürriyet bir arada durmaz. "*Hürriyet, maarifin vezn-i ta'dilidir.*"¹⁹ İnsanın başarısı sırf ilim sayesinde. Terbiye, tabîî kanunları öğretim ve hakimiyet altına alarak kişinin tabîî hürriyetini sağlar.

Eğitim hürriyeti için eşitlik de olmalıdır. Eşitlik, "aynı olmak demek değildir." Eğitimde eşitlik, okula kabul ederken ve okuldaki öğretim süresince öğrencilere aynı şekilde davranmak demektir²⁰.

Terbiyenin esaslarından biri de "*tekaflî nazariyesi*"dir. İnsanların çıkarları, zararları birbirini etkiler. Öyleyse herkes birbirini sevmeli, kin ve hasetten kurtulmalıdır.

Terbiyenin bir başka esası da fazilettir. Fazilet, galebe anlamındadır. Kendi kendimize galebe!

Eğitim, din hükümlerine ve vatan menfaatlerine uygun olmalıdır. Öğrenciler ahlâkî ve dinî eğitimleri yanı sıra, şahsî ve medenî hayat savaşımdan da daima galip çıkacak şekilde amelî bilgilerle donatılarak yetiştirilmelidir²¹.

Eğitim Bakanlığı, siyasî bir bakanlıktır. Belli başlı üç amacı vardır: 1) İlmi himaye etmek ("*Yüksekten başlar dedikleri budur. Önce ilim tedvin edilmeli, ulema yetiştirilmeli, sonra talim olunmalıdır.*"). 2) Vatandaşlara genel eğitim vermek. 3) Eğitim yoluyla Osmanlı birliğini sağlamak²².

Öğretim ilk, orta ve yüksek diye üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar birbirlerinden ayrılamaz, bir cümle teşkil ederler. Bir derecedeki okulun düzen ve gelişmesi, bir alt derecedeki okula bağlıdır: Bir alt derecedeki okulun gelişmesinin bir üst derecedeki okula bağlı olduğu da doğrudur. "*Nasıl ki bu silsile aşağıdan yukarıya doğrudur, yukarıdan aşağıya da aynı kuvvetle doğrudur. Bunu ben iddia ederim. Bu, mekatib-i ibtidaiyeyi ihmal için değil, ikmal içindir.*"

"İlim yukarıdan başlar. Fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit mekâtib-i ibtidaiyeyi yapmayacağım,. mekâtib-i ibtidaiyeye ehemmiyet vermeyeceğim demedim. En ziyade oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i

¹⁷ A.g.m. s.14

¹⁸ A.g.m. s.15

¹⁹ Emrullah, *Terbiye ve esasları*, s. 249.

²⁰ A.g.m. s.25

²¹ Maarif Nazırı olarak bütün maarif memurlarına 3 Kanunusani 1325'de yolladığı bir "Tahsis-i Umumiye", *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 17 Kanunusani 1910.

²² Hakkındaki soru önergesi ("istizah takriri") dolayısıyla Meclis-i Mebusan'daki nutku. 20 Kanunuevvel 1326, 21. toplantı. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 631.

ibtidaiye içindir ki ben yukarıdan başlıyorum. Evet, şecere-i marifet Şecere-i Tûbâ gibidir. Onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tedkik olunsun, bütün fûnun meydana konsun; acaba ilm-i beşer nasıl terakki etmiştir?"²³.

Her yerde okulların kurulmasına yukarıdan başlanmıştır. Bizim tarihimizde de böyle olmuştur.

Eğitim tarihimizde Emrullah Efendi, genellikle "Tûbâ Ağacı Nazariyesi" adı verilen bu fikir sistemi ile tanınmıştır. Ancak yaşadığı dönemde pek ortaya çıkmayan bu fikir sistemi, onun ölümünden sonraki yıllarda iyice işlenmiş; taraftarlarıyla ve karşı çıkanlarıyla beraber siyaset ve kültür hayatının önemli tartışma konularından biri olmuştur. Bir taraftan Edhem Nejat "Tûbâ Ağacı mı nedir, o?.. İşte o ağacın derdi sultanileri çok zaman bu alem-i hercümerc içinde yaşatacaktır."²⁴ diyerek orta öğretim düzeyindeki bozuklukların tüm suçunu Emrullah Efendi'nin üzerine atarken; Tûbâ Ağacı üzerindeki esas tartışmalar bir seçkinler eğitimi-kitle eğitimi çekişmesi biçimine giriyordu. Bu konuda Emrullah Efendi ile esas tartışmayı, onun ölümünden sonra Sâti Bey yapmıştır.

"Çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiç bir zaman âlileşemez; hakiki bir zümre-i münevvere Tûbâ Ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişir."²⁵

diyen Sâti Bey, eskiden yazıp da yayınlamadığı makaleleri 1333 (1917)'de *Muallim* dergisinde yayınlamıştır. Sâti Bey, Emrullah Efendi'nin "Dünyanın her tarafında böyle olmuştur" sözünü alarak, bunun yanlış olduğunu, Japonya ve Balkan ülkelerinde üniversitelerin ilkokullardan sonra kurulduğunu; ancak Batı ve Orta Avrupa ülkelerinde üniversitelerin daha önce kurulduğunu belirtmiştir. Bu durum karşısında bizim birinci grupta yer almamızın zorunlu olduğunu belirten Sâti Bey:

"(Kendi) Maarif tarihimiz (bile), yüksekte başlamanın mahzurlu olduğu ve her müessese-i talimiyenin bir temele muhtaç olduğunu gösterir."²⁶

diyordu. 1325 Kanunusanisinde de, o zamanki Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye "Maarif ıslahatı hakkında" sunduğu bir lâyhada da şöyle diyordu:²⁷

"Maarifin bütün aksam-i şubatu arasında şedid bir irtibat vardır; hiç bir şube-i maarifin, hiç bir derece-i tahsilin diğerlerinden müstakilen ıslah-ı tensiki kâbil değildir: ezcümle mekâtib-i âliyenin terakkisi, onların talebesini izhar etmekte olan mekâtib-i ibtidaiye ve tâliyenin terakkisine müttevakkıftır."

1911'de de "Mekâtib-i ibtidaiyesi olmayan bir yerde mekâtib-i idadi, mekâtib-i idadisi olmayan bir yerde de Darülfünun te'sis etmek kabil midir?" diye soruyor. "Hiç bir derece-i tahsil, alttakine istinat etmeden yükselemez; çürük bir ilköğretime dayanan tahsil hiç bir

²³ a.g. nutuk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 635. Karşılaştırın: D.E. (Diran Kelekyan): "Maarifimiz" (Emrullah Efendi ile mülakat), *Sabah* gazetesi, 20 Şubat 1910.

²⁴ "Sultaniye Programı", *Yeni Fikir* dergisi. IV/17 (1329) s. 549-550.

²⁵ Sâti. "Tûbâ Ağacı Nazariyesi", *Muallim* dergisi. I/12 (1333) s. 359-366; "Tûbâ Ağacı hakkında -bir izah-". aynı dergi, I/13 (1333 s.386-388.

²⁶ Sâti. *Tûbâ Ağacı Nazariyesi*, s. 360

²⁷ Sâti. *Lâyhalarım*. İstanbul 1326, s. 14.

zaman yükselemez" diyordu²⁸. İyi bir üniversitenin ancak alttaki bir çok idadiye, iyi bir idadinin de alttaki bir çok ibtidai ve rüşdiyeye dayanmakla verimli olacağını savunuyordu.

Sâti Bey, zamanındaki eğitimcilerin bütün eğitime orta öğretim noktasından bakmasını da yeriyor; artık ibtidailerin idadi etki ve baskısıyla şekil almasından, oradan akan harçlar ve çimentolarla kuvvet kazanmasından vazgeçilmesini istiyordu²⁹. Eğitimde en doğru görüş sağlayan, ilk öğretim kademesidir. Bütün eğitim bu tabakaya dayanmalı, bu tabakadan ruh ve kuvvet almalıdır. "*Maarif, temelden başlar.*"³⁰

En temel şeklini Sâti Bey'de bulan bu görüşün pek çok taraftarı bulunurken, Emrullah Efendi'nin *Tübâ Ağacı Nazariyesi*'nin de taraftarları vardı. Bunlardan biri olan Feridun Vecdi, eğitimde işe yüksek okulların düzeltilmesinden başlanılmasını istiyor; bizim işe ilkokullardan başlayacak kadar vaktimiz yoktur, şu anda ülkemizde yetişmiş adam kıtlığı vardır, bu yüzden yüksek öğretimi ihmal edemeyiz, diyordu³¹. Emrullah Efendi'nin *Tübâ Ağacı Nazariyesi*'nin pek çok kişi tarafından alaylarla karşılanmasından yakınan Feridun Vecdi, bu nazariye ülkenin şartları içinde üstün ve bilgi sahibi bir zümreyi az zamanda meydana getirebilecek bir nazariyedir; biz de bütün tecrübelerimizle, Emrullah Efendi'nin bu nazariyesini destekliyoruz, diyordu³².

Öte yandan Ziya Gökalp da 1916'da toplanan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi'ne sunduğu bildirisinin eğitim bölümünde şöyle diyordu:

*".. Üniversite, milli maarifi tesis edip sultani(lise)ler ile ilk okullara yayar; akademi ise muhafaza eder. Bunun içindir ki, üniversite gelişmeden sultaniler ve ilkokullar bir ilerleme gösteremez. Emrullah Efendi'nin dediği gibi, ilim Tübâ Ağacına benzer. Milli maarif, üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve sultanilere ve onlardan da ilkokullara inecektir. Fakat bu Tübâ Ağacının tepesi akademi değildir; üniversitedir."*³³

b) Eğitim politikasının başlangıç ilkeleri: Emrullah Efendi'nin eğitim politikasında, kendisinden önce Eğitim Bakanlığı yapmış olan Mustafa Nail Efendi (1861-1922)'nin çalışmalarının ve hazırlıklarının önemli etkisi vardır. Bütün Osmanlı okullarındaki eğitim birleştirilmesi çalışmaları, eğitim alanında yeni yasal düzenlemelerin hazırlıklarının başlatılması ilköğretmen okullarının yeni düzeni, gayrimüslim okullarına müdahaleler hep bu bakan "zamanında ortaya çıkarılan hareketlerdi"³⁴.

Emrullah Efendi, Bakanlık görevinde bulunduğu sıralarda çalışma alanına giren bütün işleri kendi denetimi altına almak ister, en küçük girişimleri bile bizzat kendisi yapardı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra hem dairelerdeki memur fazlalığını atmak, hem de II. Abdülhamit dönemi yöneticilerini işbaşından uzaklaştırmak için girişilen tensikat çalışmalarına Emrullah Efendi'nin -bu işle görevli komisyonu aşarak- sık sık karıştığı görülüyordu. Bakanın yaptığı bu düzenlemeler pek çok şikayetlere neden oluyor; artık

²⁸ Sâti. "İslahata nereden başlamalı?", *Tanin* gazetesi, 2 Mayıs 1911.

²⁹ Sâti. "Maarifimizin en büyük yaresi..", *Ümmet* dergisi, 1/9 (1326), s.4

³⁰ A.g.y.

³¹ Feridun Vecdi. "Tedrisat mes'elesi I", *Hak* gazetesi, 11 Haziran 1912.

³² Feridun Vecdi. "Tedrisat mes'elesi IV", *Hak* gazetesi, 16 Haziran 1912.

³³ Ziya Gökalp. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I* (Haz. R.Kardaş), 1000 Temel Esre yay. İstanbul 1973, s. 189

³⁴ Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914* (Basılmamış doktora tezi) (Ankara 1978), s. 283-268

tensikat kalburunun yırtıldığı, iyilerle kötülerini ayırt etmeden geliş güzel ve tesadüfi bir eleme yapıldığı iddia ediliyordu³⁵.

Bu arada tüm vilâyetlerdeki eğitim görevlilerine gönderdiği genelgede yazışmaların hızlandırılması ve berraklaştırılmasını isterken³⁶, Bakanlık merkezine de bir çeki-düzen vermeye çalışıyordu³⁷. Bunların pek başarılı olmadığı görüldü. Eski çalışma düzenini birkaç genelge ve emrin düzeltmeyeceği belli idi. Bu nedenle Emrullah Efendi, ikinci Eğitim Bakanlığı görevinin hemen başlarında, Fransa Eğitim Bakanlığı merkez örgütünü örnek alarak, Bakanlık örgütünde çok esaslı bir değişim yaptı. Şurayı Devlet'in de onayladığı bu yasanın, yönetmelik ve uygulama zaman ve biçimlerinde bazı aksaklıklar ve eleştiriler oldu³⁸. Bazı yönetim birimlerinin ortadan kaldırılması, Eğitim kurullarının oluşturulma biçimleri vs. sert tepkilerle karşılaştı³⁹. Buna rağmen Emrullah Efendi yeni örgütünü çalıştırmakta direndi. Bu arada eğitimin yasal yönleri üzerindeki çalışmalarına da devam etti. İlköğretim yasa tasarısını yeniden gözden geçirmek için Meclis'ten geri alıyor, Sorbonne Üniversitesi Yönetmeliğini Darülfünun'a uyarlamaya çalışıyordu⁴⁰.

Emrullah Efendi'nin bakanlığı sırasında uğraştığı en önemli konulardan bir başkası da denetim ("teftiş") sorunu idi. İşbaşına geldiğinde bakanlığın denetleyicileri ("müfettiş") vardı, ama bunlar "vazifesiz memuriyetler" durumuna düşmüştü. Emrullah Efendi, hemen bir çok yeni denetleyici atadı. Görevleri hakkında yönetmelik hazırlattı, maaşlarını yeniden düzenledi⁴¹.

Bakanlığın 1912 örgüt düzenlemesinde de bu soruna çok önem vererek "müfettiş-i umumi"liği kuruyor, görevlerini sekiz maddelik bir buyrultu ile belirliyordu⁴². Ancak bu denetim örgütlemesi gerek basın ve kamuoyu tarafından gerekse Meclis ve üst düzeydeki idarî birimler tarafından tepkiyle karşılandı. Emrullah Efendi'nin tüm savunmalarına ve hattâ bakanlıktan istifa tehditlerine rağmen, Meclis-i Mebusan denetim örgütünü lağvetti. Bu kararı Şurayı Devlet onaylamamasına rağmen uygulamada Meclis'in ilga kararı uygulandı ve bakanın bu çalışmaları bir sonuç vermedi. Emrullah Efendi, denetim örgütü ile hem denetim, hem hizmet-içi eğitim, hem de eğitim planlaması ve propagandası çalışmalarını da yapmayı amaçlıyordu. Bunların yanı sıra bu örgütü, ülkedeki gayrimüslim okullarını kontrol altında tutma çalışmalarının önemli bir unsuru olarak görüyordu.

Emrullah Efendi'nin eğitim çalışmalarındaki bir diğer yön, eğitim harcamalarındaki bazı önlemleridir: Bakanlığı sırasında eğitim yönetimlerine para kazandırmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Okul ücretleri arttırılmış, bazı okullara alınacak yatılı öğrencilerin oranı belirlenmiş, gereksiz okul arsaları satılmış, Müsekkifat yasasının 1. maddesine "bu

³⁵ *El-Üfürük* mizah dergisi, 2 (7 Eylül 1324), s. 2'deki karikatür.

³⁶ "Maarifimiz", *Sabah* gazetesi, 17 Ocak 1910.

³⁷ "Maarif Nezareti kararları ve tensik-i muamelat", *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 19 Ocak 1910.

³⁸ "Maarif teşkilâtı", *Sabah* gaz., 16 Şubat 1912; 17 Mart 1912

Maarif-i Umumiyye Teşkilâtı Hakkında Nizamname ve esbab-ı mucibe mazbatası, İstanbul 1328.

Düstur, II. tertip cilt IV, s. 167-173.

M.S. (Mahmut Sadık), "Maarif teşkilâtı", *Sabah* gazetesi, 18 Mart 1912.

³⁹ Sâti. "Maarif Nezaretinin yeni teşkilâtı", *Sabah* gazetesi, 24 Nisan 1912, 27 Nisan, 2 Mayıs 1912. .

M.S. a.g.m.

⁴⁰ "Maarif Kanunu Lâyihası", *Sabah* gaz., 2 Mart 1912.

"Maarif havadisi", *Sabah* gaz., 15 Mart 1912.

⁴¹ "Umur-u maarif", *Sabah* gaz., 29 Haziran 1910

"Maarif müdürleriyle vilâyet maarif müfettişlerinin vezaifine müteallik talimat", *Sabah* gaz., 2 Ekim 1910.

⁴² M.S.: "Maarif teftişatı", *Sabah* gaz., 23 Mart 1912.

vergiye eğitim için zam konulabilir" şeklinde bir kayıt koydurmuş, A'şar ve emlak vergilerinden alınan eğitim paylarını birleştirmiş ve en önemlisi de Bakanlığına bağlı yerlerdeki eğitim harcamalarını sınırlandırma çalışmalarında bulunmuştur⁴³.

c) Okul öncesi eğitim (Ana okulları) : Emrullah Efendi'ye göre eğitim açısından çocuğun ömrü üç devreye ayrılabilir:

1- 0-2 yaş: "Sebavet-i evvelî" (ilk çocukluk);

2- 2-5 yaş : Bu dönemde çocuk konuşmaya ve kendine hakim olmaya başlar;

3- 5- bülûğ ve rüşd çağına kadar, "merahık" dönemi.

Bu yaş kademelerinden sonra gençlik devresi başlar.

Çocuğun ilk okulu ana kucağı ve ilk öğretmeni de annesidir. Ama çocuk üç yaşından sonra bu okulda duramaz. Bundan sonra çocuğu başıboş bırakmak da zararlıdır. Başıboşluk, çocuğun zihinsel gelişimini kırar. Bununla beraber çocuğu bu yaşta idrak kabiliyetinin yetmediği bir okula vermek de çok: zararlıdır. Öyleyse okul öncesi dönemde çocuğa ya özel öğretmenler ("mürebbi") tutulmalıdır ya da ana okulları kurulmalıdır.

Ana okullarını, 4-6 yaş arasındaki çocukların devam ettikleri "tedrisat-ı ibtidaiyenin birinci mertebesi" olarak niteleyen Emrullah Efendi, burada çocukların yaşlarına uygun bir öğretim gösterilmesi üzerinde de durmaktaydı⁴⁴. Ancak kendi bakanlık görevinde bulunduğu sırada, bu kademede eğitim kurumlarının kurulması için hiç bir çaba da göstermemişti. Zaten bu sıralarda -hıristiyan toplumlar arasında daha önce kurulmalarına rağmen- müslüman toplumlar arasında ana okulları bazı özel okulların bünyelerinde "Çocuk bahçeleri" olarak yeni kuruluyordu. Eğitim Bakanlığını bu işe resmen el atması için 1913-14 yıllarını beklemek gerekecekti.

d) İlköğretim ("tedrisat-i ibtidaiye"): Emrullah Efendi'nin bu konudaki görüşleri de şu şekilde özetlenebilir: Ana okulları da ilköğretimin içinde bulunmasına rağmen, esas ilköğretim "mekâtib-i ibtidaiye"lerde verilir. İlköğretimin iki esası vardır: bu öğretim kademesi parasız ve zorunlu olmalıdır. Bu temellerden biri olmadan ilköğretim olamaz⁴⁵. İlköğretimin zorunluluğu yüzyıla yakın zamandan beri ileri sürülmekte, fakat parasız olması ilkesi Türk eğitim hayatına daha yeni getirilmekteydi. İlköğretim, bir genel hizmet niteliğindedir. Bütün diğer genel hizmetler gibi hükümetin buna el atması ve harcamalarını karşılaması gerekir⁴⁶.

Çocuklar sokakta bırakılmamalıdır; gerekirse zorla -okullara konulmalıdırlar. "*Çocuklarımızı ne yapacağız sorusunu düşünmesek bile, çocuklarımız bize ne yapacak sorusunu (her ana-baba) düşünmelidir.*"⁴⁷

Çocuğu zorla hapisaneyeye götürme hakkımız olduğu kadar, onu zorla okula götürme hakkımızın da olması gerekir. Bu, aile hukukuna bir tecavüz demek değildir⁴⁸.

⁴³ "Maarif Nezaretinin bir kararnamesi", *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 16 Mart 1910.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1326, s.705-716; 9 Haziran 1326, s.2457-2461.

⁴⁴ Emrullah, *Tedrisat-i İbtidaiye*, s.56

⁴⁵ A.g.m. s.42

⁴⁶ A.g.m. s.47

⁴⁷ Emrullah, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair İzahname*, s.83

⁴⁸ A.g.e. s.84; a.g.m. s.46

İlköğretim zorunluluğu Avrupa'da çok zor gerçekleşmiştir. Bizde de Sultan II. Mahmut devrinden beri uğraşılıyor⁴⁹. Ama bu iş yalnız yasalarla olmuyor. "*Okuma-yazma ihtiyacını âdet haline getirmelidir.*" Buna zorunluluk duyulmalıdır. Okullar açıp, öğretmenler yetiştirip, harcama sorunları çözümlendikten sonra bu zorunluluk uygulanmalıdır⁵⁰.

İlköğretimdeki harcamaları halk ve hükümet paylaşmalıdır. Okul binalarını halk yaptırmalıdır, hattâ hükümet bu hususta zor bile göstermelidir. İlkokul öğretmenleri, devlet memuru olmalıdırlar; "yıllıkçı muallimler" kaldırılmalıdır. Hükümet ilkokul öğretmenleri üzerinde her türlü yetkiye sahip olmalı, maaşlarını da vermelidir⁵¹. Maaşlardan sonra ilköğretimin geriye kalan pek çok harcamalarını da halk ve hükümet paylaşmalıdır⁵².

İlkokulların ders programını, "*çocuk tabiatı ve ilm-i terbiye nazariyeleri*" verir. Eğitim ve öğretim çocuğun zihinsel, duygusal ve ahlâkî kuvvetlerine dayanmalı, yaradılışa aykırı bulunmamalı, doğallıktan çıkmamalı, sahte olmamalıdır⁵³. İlköğretimde riyaziyat, tabiiyat, dinî ve ahlâkî öğretim, müzik, sağlık, idman, tarih, coğrafya, hukukî, sosyal ve iktisadî bilgiler öğretilmelidir⁵⁴. Genel olarak bütün okullarımızdaki ders programları, şu dört esasa dayanmalıdır⁵⁵:

- 1- Özellikle dinî ve ahlâkî öğretime önem vermek;
- 2- Osmanlı eğitimine revaç vermek;
- 3- Zihnin gereksinmelerine göre faydalı bilgiler vermek;
- 4- İbtidai ve rüşdiyelerde askerî talimler yaptırmak.

Programlar bu esaslar üzerinde yapılmalıdır.

"*Bendeniz mekâtib-i ibtidaiye taraftarıyım. Halkı, köylüyü okutmak lâzımdır.*" İlköğretimin geri kalmasının nedeni, her ülkenin buna en geç başlamasındandır. Ancak bu yüzyıl, "tedrisat-ı ibtidaiye asrı"dır. Her hükümet, bütün ilköğretimi kendi eline almak eğilimindedir. Bizde de böyle olmalıdır⁵⁶.

Emrullah Efendi'nin ilköğretim alanındaki çalışmalarını da iki geniş başlık altında toplayabiliriz:

- 1- Darümualliminler aracılığıyla öğretmen yetiştirmek;
- 2- Yurdun her yanına araştırmacı müfettişler yollamak.

Emrullah Efendi, Bakan olduğu zaman verdiği bir demeçte 70.000 öğretmene ihtiyacımız bulunduğunu, bu geniş ihtiyaçlar karşısında imkanların çok dar olduğunu; ancak "maarifin temeli maarif-i ibtidaiye" olduğu için, Bakanlığın çalışmalarında en büyük yeri ilköğretim çalışmalarının alacağını söylüyordu⁵⁷. Daha sonra da bina, para, öğretmen yetiştirme ve bulmayı temel alarak geniş bir çalışma programı yaptı. İlköğretimdeki bazı harcamaları yörelere yükleyen bazı kararlar aldı, öğretmen yetiştirme hususunda Mustafa

⁴⁹ A.g.m. s.53-54

⁵⁰ A.g.e. s.86-88

⁵¹ A.g.m. s.62-63

⁵² A.g.m. (2) s.41-44

⁵³ A.g.m. s.32

⁵⁴ A.g.m. s.33-34

⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 20 Kanunuevvel 1326, s.640; 25 Mayıs 1326, s.2106

⁵⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 20 Kanunuevvel 1326, s.638-639.

⁵⁷ *Sabah* gazetesi, 28 Şubat 1910.

Nail Efendi zamanında başlayan çalışmalara devam etti, denetim esası üzerine dayanan bir İlköğretim yasası taslağını Meclis'e sundu, ülkenin çeşitli yerlerine Devlet tarafından yüzlerce ilkokul yaptırttı vs.

Emrullah Efendi zamanında Meclis'e sunulan ilköğretim yasa tasarısının hazırlanma çalışmaları kendisinden önceki dönemde başlamıştı. Ancak yeni Bakan, Meclis'e sunduğu tasarımı tamamen yeni baştan ele almış, Fransa ilköğretim sisteminin ve yasasının hemen hemen Osmanlı ülkesine ve Türkçeye bir uyarlamasını yapmıştı. Tasarı, ilköğretimin parasızlığı ve zorunluluğu üzerine dayanıyordu. Öğretmen yetiştirme ve öğretmenliğin bir meslek haline getirilmesi de yasa tasarısında önemli bir yer alıyordu. Müfettişlik ve denetim kavramlarına yeni bir anlayış getirilerek, müfettişlere denetimin yanı sıra geniş bir ilköğretim incelenmesi, hizmet içi eğitim, eğitim planlaması ve halkı ilköğretime teşvik görevleri de yükleniyordu⁵⁸.

Meclis'e sunulan bu tasarı, başlangıçta azınlıkların denetim sistemine karşı çıkmaları yüzünden, daha sonraları da Meclisin kapalı veya feshedilmiş durumda bulunmasından dolayı, 1913 yılında geçici yasa olarak yayınlanıncaya kadar bir türlü yasalasamadı. Ancak bu arada Emrullah Efendi, 1910 yılında taşradaki ilkokulların ve ilköğretimin ıslahı, yöneticilerin, eğitim alanında çalışanların görevleri vs.. hakkında bir yönetmeliği kaleme almış, Şurayı Devlet'ten de geçirerek, yayınlamıştı⁵⁹. Bu yönetmeliğin amacı da eğitim ve öğretimi sıkı bir denetim altına almak ve özellikle müfettişlik sistemini yerleştirmek idi⁶⁰. Zaten aynı yıl ilkokul müfettişlerine dair bir yönetmelik de yayınlanmıştı. Buna göre denetim örgütünün üç türlü kuruluş amacı vardı: Birincisi, köylerdeki eğitim olanak ve gereksinmelerini incelemek ve belirlemek; ikincisi ilkokulları bina, ders araçları ve öğretim açısından denetlemek; üçüncüsü de halkı ilköğretime teşvik ve hazırlamak (vesâyâ icrası) idi. Yönetmelik özel okulların denetlenmesini de sıkı önlemler biçimine getiriyordu⁶¹.

Emrullah Efendi, bu çalışmalarının yanı sıra ilköğretim programlarının ve ders kitaplarının değiştirilmesi konusunda da bazı çalışmalar yaptı; ancak bir sonuca ulaşamadı⁶².

e) Rüşdiyeler: Bu öğretim kademesi, ilköğretimin yüksek kısmıdır. Sıbyan okullarının verdiği bilgileri tamamlar ve öğrencileri orta öğretime hazırlar. İbtidailer ve idadiler arasında bir "vasıta"dır. Sıbyan okullarının bilgisini tamamlamak için var olan bu okullara "sunuf-u mütemmim" denilebilir⁶³.

Emrullah Efendi, gerçekleştirememiş olmasına rağmen, ibtidailerle rüşdiyeleri birleştirmek arzusundaydı. Bunu da özellikle öğretmen tasarrufu için yapıyordu. Bunların yerine ibtidailere bir dördüncü yıl ekleyerek ilkokul öğretmenlerini bollaştırmayı düşünüyordu. Bu düşünceler daha sonra gerçekleştirilmiştir. Ancak Emrullah Efendi'nin Bakanlığı sırasında rüşdiye öğretmeni yetiştirecek okullar açılarak, bu okullardaki öğretim ıslah edilmek istenildi. Bakan, ibtidailerle beraber bu okulların da programlarında, yörelere göre çeşitli farklılıkların olmasını istiyordu⁶⁴. Bu ıslah çalışmalarının bir bölümü olarak, 21

⁵⁸ Emrullah. *Tedrisat-ı İbtidaiye* (1 ve 2).

⁵⁹ *Tahsil-i İbtidaiyi İdare Ve Teftiş İle Muvazzaf Memurinin Vezâifine Mûteallik Nizamname Layihası*, 15 Haziran 1326 tarihli iradesi: Başbakanlık Arşivi. B.E.O. no: 283196; *Düstur*, 2.tertip, II. cilt, s.404-415.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi: *Revue du Monde Musulman*, II(1910), s.274-276.

⁶¹ *Mekâtib-i İbtidaiye müfettişlerinin vezâifine müteallik Talimat*, İstanbul 1326.

⁶² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.625.

⁶³ Emrullah. *Tedrisat-ı ibtidaiye* (1), s.57

⁶⁴ (Bakan'ın 1326 yılı Maarif Nezareti bütçesi konuşması) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 25 Mayıs 1326, s.2107.

tane de "Numune Rüşdiyesi" açmıştı. Bu örnek okulların amacı gayrimüslimlere Türkçe, Türklere Fransızca öğretmek, bu arada fen bilgileri ve bazı beceriler kazandırmaktı. Ancak bunların da rüşdiyeleri kurtaramadığı görüldü.

f) Meslekî ilköğretim: Emrullah Efendi ilköğretim kurumları içinde iki grup okul daha saymaktadır. Bunlardan biri "El işleri ve ihtiraf" okulları, diğeri de "Gece" ve "Çırac" okullarıdır. El işleri ve ihtiraf okulları, İlk okullardan çıkan çocukların "zihni ve ahlâkî kuvvetlerini geliştirmek, sınaî kabiliyet vermek üzere el işleri talim ve temrinlerine dayanırlar. Çırac yetiştiren bu okullarda çocuklar 16-18 yaşına kadar okuyabilirler. Bu okullar, dışarıdaki çıraclık sisteminden daha çabuk ve daha ciddi olarak meslek öğretirler. Çocukları sekiz-on mesleğe birden hazırlarlar; küçük işletmelere, fabrikalara genç ve bilgili (kalifiye) işçi yetiştirirler⁶⁵.

Emrullah Efendi, öğretim yaşı geçmiş okuma-yazma bilmeyen kimseler için açılan gece ve çırac okullarını da ilköğretim kurumları içinde saymakta; uygar dünyanın ele aldığı bu sorunu bizim hükümetimizin de ele almasını ve genel dershanelerin açılmasını istemektedir⁶⁶.

g) Orta öğretim: Emrullah Efendi'nin en somut çalışmalarından biri bu alanda olmuş, yaptığı işler ülkede uzun yıllar tartışmaların kaynağı olmuştur.

1- İdadiler: II. Abdülhamit döneminde bütün ülkeye yayılan idadilerin öğretim düzeyleri çok düşük idi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra alınan bazı önlemlere rağmen, 1910 yılında da durum fazla değişik değildi. Emrullah Efendi bunları Avrupalıların ilkokulları düzeyinde görüyor ve ıslah çalışmalarına bu noktadan başlıyordu⁶⁷. Bakan, idadilerin parasız öğretim kısmını savunurken:

*"... biz şimdiki halde mekatib-i ibtidaiyede veremediğimiz tahsili hiç olmazsa mekatib-i idadiyede verebilmek için, yani mekatib-i idadiye tahsilini biraz daha tevsi ediyoruz"*⁶⁸

diyor, bu okulların öğretim düzeyini yükseltmek için bazı önlemler almaya başlıyordu.

1909 yılında Osmanlı ülkesinde 20 yatılı ("leylî"), 72 de gündüzlü ("neharî") olmak üzere toplam 92 idadi vardı. Bunların öğretmenleri özellikle maaş yönünden tam bir keşmekeş içinde idi. Zaten her öğretmen okuttuğu dersin adına göre değişik bir maaş alıyordu. Buna bir de tensikat sırasında yapılan karışıklıklar eklenmişti. İdadi öğretmenleri sorunu Emrullah Efendi'den önce "seyyar öğretmenlik" kurularak bir parça çözümlenmeye başlamıştı. O ise, maaş sistemini ders adına göre değil de öğretmenin mezun olduğu okula göre düzenlemiş, daha çok para vererek daha kaliteli öğretmen bulma ve yetiştirme yoluna gitmiştir.

Öteden beri var olan "idadi öğrencilerinin yeknesak elbise giymeleri" kararı Emrullah Efendi'nin birinci bakanlığı sırasında gene uygulanmak istenildi; elbisesi olmayan

⁶⁵ Emrullah, *Tedrisat-ı İbtidaiye* (1), s.57-59.

⁶⁶ A.g.m. s.60

⁶⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 17 Şubat 1325, s.519

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1326, s.128-129.

⁶⁸ A.g.y.

öğrencilerin okula alınmama kararı⁶⁹ aşağı yukarı 300 kuruşluk önemli bir harcama olduğundan tavizsiz olarak uygulanamadı.

Bakan, yüze yakın idadideki öğretim düzeyinin yükseltilebilmesi için vilayet idadilerinden 10 tanesini sultani haline getirmek gerektiğini söylemiş ve uygulamıştır. Bakanın tasarısına göre bu yeni sultaniler yüksek öğretime öğrenci hazırlayacaklar, kalan idadiler ise ameli adamlar yetiştirecekti⁷⁰. Yatılı ve daha çok öğrenci alınarak kurulan bu sultanilerin öğretmenlerine de daha çok maaş verilecekti. Bu okulların son sınıflarındaki tabii bilimler ve riyaziye dersleri Fransızca okutulacağından, öğrenciler daha iyi dil öğreneceklerdi. Bu şekilde yetişen öğrenciler yabancı ülkelere gönderildiklerinde zorlukla karşılaşmayacaklardı. Bu okulların müdür yardımcıları ("müdür-ü sâniler") ve bazı öğretmenleri Fransa'dan getirilecekti. Bu okulların dışında kalan gündüzlü idadiler de Fransa'daki "lycee moderne"ler düzeyinde bir program uygulayacaktı⁷¹. Sâti Bey, Bakanın bu girişiminden asıl amacın, yabancı ve gayrimüslim öğrencileri de Türk okullarına çekmek olduğunu söylemiştir⁷².

Bu okulların açılmasına karar verildikten sonra "vilayatta tedrisat-ı taliyenin hüsnü cereyanı için" bazı önlemler alacak olan bir komisyon kuruldu. Bu okullarda görev alacak öğretmenlerin seçimi için bütün ülke çapında bir sınav yapıldı⁷³. Yeni Sultaniler 1910 Eylül'ünde açıldı. İlk açılışta bunlara "lise" denildi. Okulların açılışından üç hafta sonra üzerinde "Liselerin tanzim ve idarelerine ve tedrisatına müteallik" diye yazan örgüt, program ve yönetmelik ortaya çıkarıldı. Bu yönetmelikte yer alan yeni programa göre tabiat bilimlerine ayrılan ders saatleri azaltılmış, buna karşın dil dersleri ve matematik bilimlerinin saatleri ise arttırılmıştı. Programı kusurlu, ruhsuz "mütedenni" bulunan ve "kahkahaya ve ıslığa layık" görünen bu yeni örgüt, gerek taşradan gerekse merkezden bir sürü soru ve itirazlarla karşılandı⁷⁴. Bunların öğretmenlerine diğerlerinden çok maaş verilmesi, mezunlarının diğer idadi çıkışlılarla aynı haklara sahip olmaları Emrullah Efendi'yi çok şiddetli eleştirilerin hedefi yaptı. Basındaki bir çok eleştirilerin yanı sıra Meclis'te de hakkında soru önergesi verildi. Bakanın "*Osmanlı birliğini sağlamaya çalışıyoruz, bütün Osmanlı fertlerinin bir okulda öğretim görmelerini sağlıyoruz*" diye savunduğu⁷⁵ bu düzenleme, daha sonraki yıllarda da sorunlar çıkarmaya devam etti ve 1913 yılında bütün idadiler sultaniye çevrildi. Emrullah Efendi'nin ikinci bakanlığı sırasında hazırlayıp, ancak gene yasalaştıramadığı "Tedrisat-i Tâliye Layiha-i Kanuniyesi" de orta öğretimdeki idadi-sultani karışıklığını aynen devam ettiriyordu⁷⁶.

2. *Sultaniler ve "Mekteb-i Sultani" olayı*: Emrullah Efendi, 1869 Genel Eğitim Yönetmeliğinde her il merkezinde kurulması istenilen, ancak Galatasaray Sultanisi dışında açılmayan bu kurumları, yaptığı tartışmalı düzenleme ile taşraya yaymayı başarmıştır. Bunun nasıl olduğu da yukarıda anlatılmıştır.

⁶⁹ "Mektep talebesinin yeknesak elbisesi", *Tanin* gazetesi, 118 Ekim 1909.

⁷⁰ (Maarif Nezareti bütçe konuşması), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s.2107-2108.

⁷¹ D.K. (Diran Kelekyan). "Maarifimiz" (Emrullah Efendi ile mülakat), *Sabah* gazetesi, 28 Şubat 1910.

⁷² Sâti. "Meşrutiyetten sonra Maarif tarihi", *Maarif* der., II/19 (1918), s.660-661.

⁷³ Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif, 1328 s.7.

"Vilayet sultani mektepleri muallimleri", *Sabah* gaz., 9 Ağustos 1910.

⁷⁴ "Lise teşkilatı", *Tanin* gaz., 28 Kasım 1910.

Ahmet Esat. "Maarif Nezaretine açık mektup", *İştirak* gaz., 28 Eylül 1912.

Hüseyin Cahit. "Maarif derdi", *Tanin* gaz., 23 Kasım 1910

⁷⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.637.

⁷⁶ Tasarı metni: *Hak* gaz., 20 Temmuz 1912.

Emrullah Efendi'nin, en az idadileri sultaniye çevirmesi kadar gürültüler koparan bir de "Mekteb-i Sultani" olayı vardır.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Mekteb-i Sultani'de meydana gelen çeşitli karışıklıklar yüzünden, okulun müdürlüğüne 30 Aralık 1908'de Tevfik Fikret atanmıştı⁷⁷. Tevfik Fikret, bu okuldaki kısa süreli müdürlüğü sırasında hem okulun bina ve temizlik durumunda, hem öğrenci, öğretmen ve diğer okul mensuplarının disiplin ve devam durumlarında, hem de okula yeni bir manevi hava vermekte çok başarılı oldu: Düzen, disiplin temizliğin yanı sıra okulun ders programında da bazı düzenlemeler yaptı. Pek çok eğitim malzemesi getirterek öğretimi mümkün olduğu kadar pratikleştirmeye çalıştı⁷⁸.

1910 yılı başlarında Emrullah Efendi bir çok eğitim kurumlarında öğretmenlerin derslere devam etmediklerinin belirlendiğini ve kasten görevlerine gelmeyen öğretmenlerin maaşlarından kesinti yapılması hakkında bir genelge yayınladı.

Bakanlığın bu genelgesi Mekteb-i Sultani'de uygulanmadı ve okul müdürü de istifa etti. Bakanlık istifa eden müdürün yerine Salih Zeki Bey'i atadı. Atama yazısında, parantez içinde "bir şair yerine bir âlim" yazıldığı için ortalık karıştı; kamuoyu harekete geçti. Okuldaki bazı öğretmenler görevlerinden ayrıldı, bazı öğrenciler okulu terk etti; okul müdürlüğü ile öğrenciler arasında sert bir mücadele başladı. İttihat ve Terakki Fırkası, sorunun çözümlenmesi için toplantılar yaptı. Meclis'e bu konuda soru önermeleri verilmeye başlandı. Bakanlar Kurulu, Meclis-i Mebusan Başkanı, Sadrazam vs. sorunla ciddi bir şekilde ilgilenmek zorunda kaldılar. Ülke gazeteleri bu hususta ikiye ayrıldılar. Sorun, 10-20 Nisan 1910 tarihleri arasında basın hayatının en güncel konularından biri olmakta devam etti⁷⁹.

Emrullah Efendi, Bakanlığın tüm ülkeye bir genelge yayınladığını, Mekteb-i Sultani de Bakanlığa bağlı bir okul olduğu için Bakanlığın emirleri dışında kalamayacağını belirtiyordu. Ona göre, hiçbir okul müdürüne ayrıcalık verilemezdi; yoksa Devlet işlemez hale gelirdi. "Alim" ve "şair" sözcükleri karşısında da Bakanlık yayınladığı bir yazısında:

"... şair ve âlim sıfatlarının bir gûna tafdil ve tercihi mutazammın olmayıp, maksad-ı aslî Maarif Nezaretince Mekteb-i Sultani tedrisatında fımaba'd cihet-i ilmiye ve fenniyyeye daha ziyade ehemmiyet verileceğini işaretten ibaret olduğu beyan olunur."

deniliyordu⁸⁰.

Emrullah Efendi, bu sorunun tartışmaları sırasında "*İş, şahıslarla değil; prensip ve idarî düsturlarla görülür*" diyerek⁸¹ yönetimde esaslı ilkelerinden birini uygulamak istemiş, başarılı da olmuştur.

⁷⁷ Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif 1326 Z I.

⁷⁸ Kavcar, Cahit: *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim* A.Ü. E.F. yay. Ankara, s.65-72, 77-79.

Ruşen Eşref. "Tevfik Fikret müdür", *Muallim* der. 1/14 (1333) s.463-467.

K.S. Nigar. *İnkılâp Şairi Tevfik Fikret'in İzleri*, İstanbul 1943 s.64-74.

⁷⁹ 10-20 Nisan 1910 arasındaki *Yeni Tasvir-i Efkâr*, *Jön Türk*, *Sabah*, *Sadayi Millet* vs.. gibi gazeteler.

⁸⁰ Bu konudaki çeşitli yazışmaların belgeleri *Yeni Tasvir-i Efkâr* 12 Nisan 1910, *Sabah* 11 Nisan 1910 ve Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif 1328 R 14 de bulunabilir.

⁸¹ *Yeni Tasvir-i Efkâr* gaz., 14 Nisan 1910.

h) Yüksek öğretim: Emrullah Efendi, yüksek öğretim konusundaki düşüncelerini, iki bakanlığı sırasında büyük ölçüde gerçekleştirme imkanını bulmuştur. Bu alandaki çalışmaları da şöyle sıralanabilir:

- "*Avrupa dillerini iyi bilmeliyiz*" diyen Emrullah Efendi, Darülfünun'da, yüksek okullar için bir "Lisan Şubesi" (Elsine Şubesi) açmıştır. Bu şubede Fransızcanın yanı sıra İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça dilleri de öğretilirdi. Edebiyat Şubesine bağlı olarak açılan bu bölümde, isteyenler için öğrenecekleri dilin edebiyatları da anlatılacaktı⁸². Sabah ve akşam verilen bu derslere, öğrenci ve kâtiplerden bin kişi civarında istekli devam ediyordu⁸³.

Emrullah Efendi ayrıca, Arapçanın yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla Darülfünun'daki Tefsir ve Hadis derslerinin Arapça okutulmasını da sağlamış⁸⁴, Mısır, Kafkasya vs. yerlerden Darülfünun'a okumaya gelen öğrenciler için de Arapça ve Farsça dersleri koydurmuştur.

- *Mahreç sınıfı ("İhtiyat Sınıfı")*: II. Meşrutiyetin ilanından sonra pek çok kişi Abdülhamit zamanında okuyamadıkları bahanesiyle Darülfünun'a yazıldılar. Özellikle "ilerisi aydınlık bir meslek" sağlayan Hukuk Mektebi'ne büyük bir "talebe" akını oldu. 4-500 kişilik okula 1.500-2.000 kişi kaydoldu. İlk başlardaki coşkunluk geçtikten sonra, bu işin böyle yürüyemeyeceği anlaşılınca bazı önlemler alındı. Hukuk Mektebi'ne gireceklerin idadi çıkışlı olmaları şart koşuldu. Ancak büyük kalabalık, yüksek öğretim haklarının ellerinden alınamayacağını iddia ederek, yönetime baskı yaptılar. Bunun üzerine çoğu medrese çıkışlı olan bu öğrenciler Arapça Kitabet ve Hesap sınavlarına tabi tutulmuş, ancak pek çok dedikodulara neden olan⁸⁵ bu sınav sonuçları da bir çözüm olmamış ve zamanın Maarif Nazırı Emrullah Efendi, idadi öğretimi olmayanlar ve medrese çıkışlılar için başlangıçta bir yıl, sonra da iki yıl süreli olmak üzere bir "İhtiyat Sınıfı" açmıştır. İlk yıl bu sınıfa 860 kişi kaydolmuş⁸⁶.

Emrullah Efendi'nin bu önlemine karşı, ta başlangıçtan itibaren bir çok eleştiriler yapılmıştır. Özellikle Meclis-i Mebusan'da Maarif Nazırları hakkında güvenoyu istemine kadar giden tartışmalar ve eleştiriler olmuştur. Eleştirilerin bir kısmı, Emrullah Efendi'yi "teorik, felsefi esaslar üzerinde duran, acemi ve tecrübesiz bir kişi" olarak niteliyor ve "mektepe kaçkınları" için Bakanlığın para harcamamasını istiyorlardı. Bunlar, ya üniversiteye gitmek isteyen medrese çıkışlıların idadilere gitmelerini ya da yaşlılar için bir idadi kurulmasını öneriyorlardı. Boşo Efendi, "yaptığınızı, Avrupa üniversiteleri duymasın" diyordu⁸⁷. Emrullah Efendi'nin önlemine, medrese çıkışlılar ve onların Meclis'teki temsilcileri de karşı idiler. Bunlar da İhtiyat sınıfını gereksiz, hele iki yıl olmasını çok uzun görüyorlar; icazeti olanların doğrudan Darülfünun giriş sınavlarına alınmalarını istiyorlardı⁸⁸.

Emrullah Efendi ise ihtiyat sınıflarını idadilerden daha yararlı bulduğunu belirtiyor, bu sınıfların Avrupa'daki "cours d'adulte"lere benzediğini söylüyordu. Ona göre, çok sıkı tutulmak şartıyla bu ihtiyat sınıflarına herkes gelip okuyabilirdi. "Darülfünununun kapısı

⁸² D.K. a.g.m.

⁸³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.635-636. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 25 Mayıs 1326, s.2109.

⁸⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.6408.

⁸⁵ *Türkiye gaz.*, 28 Ekim, 21 Kasım 1910.

⁸⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2 Tesrinisani 1327, s.327.

⁸⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2 Tesrinisani, 1327, s.332.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Mayıs 1326, s.2157-2158

⁸⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Mayıs 1326, s.2159.

herkese açıktır; Fakülte demek, ihtiyar, serbestlik demektir" diyen Emrullah Efendi; ihtiyat sınıflarının ortadan kaldırılmayacağını, ancak hatası varsa düzeltilebileceğini belirtiyordu? "*Bizde idadilerden mezun olmak yolsuzdur*" diyordu Emrullah Efendi. Onun için orta öğretim "kemâle" ulaşınca kadar "mahreç sınıflarına muhtaç"tı. Aslında hazırlık sınıflarına her isteyen katılabilmeliydi⁸⁹. İhtiyat sınıfı tartışmalarında Emrullah Efendi, kendi önerilerinin kabul edilmemesi halinde istifa edeceğini; bu hususta güvenoyuna gidilmesini istedi. Bakana güvenoyu verildi⁹⁰, ama bu konudaki tartışmalar kendinden sonra gelen İsmail Hakkı (Babanzade) ve Abdurrahman Şeref Beylerin bakanlıkları zamanında da devam etti. Bu bakanlar da Emrullah Efendi'nin görüşlerini savundular. Ama Meclis'in ödenek kesmesi, Hukuk Mektebi'nin bu sınıflardan çıkanları okula kaydetmeleri; Bakanlığın tüm çabalarına rağmen bu sınıfların kapanmasına neden oldu. Bakanlığa da, bu konudaki pek çok karmaşık sorunlarla uğraşmak kaldı⁹¹.

- Hukuk Mektebi'nde yaptığı yeni düzenlemeler: Emrullah Efendi, bu okulda iki önemli değişiklik getirmiş bulunmaktadır:

a) Hukuk Mektebi'ndeki dört şubeyi ikiye indirmiştir. Meclis'e karşı 'tasarruf yaptık; zaten aynı dersler çeşitli şubelerde veriliyordu, bunları birleştirdik' diye kendisini savunan Emrullah Efendi, aslında Avrupa'daki Hukuk Okullarında da şube bulunmadığını belirterek, buradaki şubeleri tümünden ortadan kaldırmak istiyordu. Ona göre şubeler göz önüne alınmadan yeni bir program yapmak ve 1200-1300 kişilik büyük sınıflar (anfiler) kurarak bunları çeşitli öğretim aletleriyle donatmak gerekiyordu. Bakan bu görüşlerini sınırlı bir ölçüde uygulama imkanı da bulmuştur.

b) Hukuk Mektebi'nden çıkış sorununa kendine göre bir çözüm getirmek istemiştir. II. Abdülhamit döneminde Hukuk öğrencileri çıkışta doktora sınavına tabi tutuluyorlardı. Yani dört yıl boyunca okuduğu derslerden yeniden sınava giriyordu. Bu uygulama, "öğrencilerin zihinlerini yıpratıyor" gerekçesiyle 1908 yılında, II. Meşrutiyetin ilanından sonra kaldırıldı. Bu durumdan bir mebus "Hukuk Mektebine giriş imtihanlarını da, çıkış imtihanlarını da kaldırdılar, bu mektebi kökünden mahvettiler" diye yakınıyordu⁹².

Emrullah Efendi'nin bakanlığı dönemine kadar buraya gene çeşitli çıkış sınavları konuldu. Ama bunlar sürekli olmadı. Emrullah Efendi de eski çıkış sistemlerini tanımayarak, kendisine göre yeni bir sistem koydu. Buna göre, Hukuk Mektebi'nden iki türlü çıkış olacaktı: 1) Mülazemet rüusu ki bu normal çıkıştı, 2) Müderrislik rüusu. Bu çıkış, öğrencinin tüm dört yıl boyunca okuduğu derslerden sınav yapılarak (tez sınavı) yapılan çıkışa karşı "doctorat en droit"ı (normal öğretimin dışında bazı dersler de koyarak o derslerden sınava almak) getirmiştir. Emrullah Efendi'nin bu sistemini, o dönemin eğitim bakanlarından Abdurrahman Şeref (1853-1925) ve Babanzâde İsmail Hakkı (1876-1913) da savundukları için, Bakanlıkla öğrenciler ve mebuslar arasında sert çekişmeler oldu. 1910 yılında Hukuk Mektebi öğrencileri "Cemiyet-i Hususiye" adıyla bir dernek kurmuş, okula yeni bir program yapmış, "Bundan böyle Hukuk Mektebi'ne Maarif Nezareti karışmasın" diyerek, Hukukta bir çeşit özerklik ilan etmişlerdi⁹³. 1911 yılında da bu nedenle İstanbul, Selanik, Konya ve Bağdad Hukuk

⁸⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Mayıs 1326, s.2158-2159.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, s.329-330.

⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5 Teşrinisani 1327, s.341-364.

⁹¹ Bazı belgeler: Başbakanlık Arşivi. Babıalı Evrak Odası, no: 294215. 295425, 306476

Hedef gaz., 16 Mart 1912.

⁹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 26 Mayıs 1326, s.2155.

⁹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26 Mayıs 1327, s.2153.

Mektepleri öğrencileri ayaklanarak okulu terk etmişler, çeşitli gösteriler yapmışlar ve akla gelebilecek her yere bazı isteklerle başvurmuşlardır⁹⁴. Ancak bu sorun, 1911 yılı içinde kesin bir çözüme ulaşmadan kapandı.

- *Yüksek öğretim gençliği için bir öğrenci yurdu ("Darüttülab", "Beytüttülab") yaptırma girişimi*: Emrullah Efendi, "yüksek mektep hiç bir yerde leylî olmaz" prensibinden hareket ederek, o zamanki tek yatılı yüksek okul olan Mülkiye Mektebi'ni de gündüzlüye çevirerek, sorunu öğrenci yurtları yaptırmak şeklinde çözümlenmeye çalıştı. Bu, Fransa'dan etkilenerken ortaya atılmış bir görüştü. II. Meşrutiyet dönemi İstanbul'u için de çok gerekli bir girişimdi. Emrullah Efendi'nin öncülüğünde bu hususta pek çok girişimler yapıldı, Şehremaneti'nin (Belediye) yardımı sağlandı. Hattâ arsa ve bir miktar para da bulundu, ama bir sonuca ulaşamadı⁹⁵. Hattâ genel gelişim içerisinde, taraftarları bulunmasına rağmen, Emrullah Efendi'nin 'yüksek okullar yatılı olmaz' prensibi de uygulanamadı. Emrullah Efendi, bu sorunun yanı sıra, yüksek öğretimdeki yoksul gençlerin parasız okutulmaları hakkında da bazı girişimlerde bulunmuştur⁹⁶.

- Mülkiye Mektebi'ndeki düzenlemeler: 31 Mart olayına kadar çok yoğun karışıklıklar içinde bulunan bu okulda, daha sonraki yıllarda da yatılılık, üniversiteye bağlılık ve yeni iç düzenlemeler yüzünden oldukça hareketli gelişmeler oldu. Emrullah Efendi'nin bakanlığı sırasında okul, Darülfünun'un bir bölümü haline getirildi, yatılılığı kaldırıldı ve Paris Ecole des Sciences Politiques et Morals'in beş bölümünden üçü alınarak siyasî, malî ve mülkî bölümler şeklinde yeniden düzenlendi⁹⁷.

Emrullah Efendi'nin bakanlığından sonra komisyonlar vs. toplanarak okul Darülfünun'dan ayrıldı ve yatılılığı da geri verildi⁹⁸.

- Darülfünun'un özerkliği ("muhtariyeti"): Türkiye'de Darülfünun'a özerklik verilmesi hakkındaki ilk kıpırdanışlar, XX. yüzyıl başlarında "Darülfünun-u Şâhâne" açıldıktan birkaç yıl sonra ortaya çıkmıştı. Darülfünun'da ders veren öğretmenler ayaklanarak bağımsızlıklarının sınırlanmamasını istemişlerdi. Özerklik hususundaki diğer çalışmalar da II. Meşrutiyet döneminde, Emrullah Efendi'nin bakanlığı sırasındaki çalışmalar olmuştur. Emrullah Efendi, ilk bakanlığı sırasında Darülfünun'a daha fazla özerklik verileceğinden, 1911 yılında özel bir bütçe ve Darülfünun Yasasını Meclis'e getireceğinden bahsetmiştir⁹⁹.

Emrullah Efendi'nin Darülfünun bahsinde asıl çalışmalarını gerçekleştirdiği yıl ise 1912'dir. Bu yıl bir yandan tek tek fakülte yönetmelikle yapılıırken, genel olarak bütün Darülfünun'u ilgilendiren bir yönetmelik tasarısını da hazırlamıştır¹⁰⁰. Darülfünun'a bağlı Fakülte ve Yüksek Okullardaki yönetim işleri ve kuruluşlarıyla ilgili olan bu yönetmelik, Darülfünun Meclis-i Muallimin'ince (Profesörler Kurulu) beğenilmedi. Bu kurul, kendi

⁹⁴ *Sabah gaz.*, 7,8,9,10,11,12,15 Nisan 1911.

⁹⁵ Ahmet Hilmi "Maarif Nezareti'nin bir teşebbüs-ü mühimmi", *Yeni Tasvir-i Efkar* 5 Nisan 1910

⁹⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5-6 Haziran 1330, s.298-302, 307-327.

M.S. "Mekteb-i Mülkiye ve leylî mektepler", *Sabah gaz.*, 21 Haziran 1914.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1326, s.128-131.

⁹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26-27 Mayıs 1326, s.2154, 2161-2164.

⁹⁸ "Mülkiye Mektebi", *Sabah gaz.*, 7 Kasım 1913.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5-6 Haziran 1330, s.298-302,307-327.

Çankaya, Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara,1954, s.93-95.

⁹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26 Mayıs 1326, s.2142.

¹⁰⁰ "Darülfünunun Teşkilât-i Esasiye ve İdareyesine Mütteallik Nizamname Layihası", *Hak gaz.*, 21,22,23 Mart 1912.

hazırladığı bir tasarımı, rapor halinde Maarif Nezaretine sundu¹⁰¹. Bakanlıkça reddedilen bu raporun arkasından Darülfünun ikinci bir rapor. daha sundu. Bazı değişikliklerle ancak üçüncüsü kabul edilen bu raporlar, genellikle ders programlarını içeriyordu¹⁰².

Emrullah Efendi bir yandan üniversitenin yönetim biçimini bir yönetmeliğe bağlamaya çalışırken, üniversiteye girişi belirleyen bir yönetmeliği de yasalaştırıyordu¹⁰³.

1912 başlarında hazırladığı tasarı tepki ile karşılanan Emrullah Efendi aynı yılın Haziran sonlarında kendi başkanlığında kurduğu bir komisyona, Avrupa Üniversiteleri yasalarını da göz önünde bulundurarak bir yasa tasarısı hazırlattı¹⁰⁴. *Tedrisat-ı Aliye Lâyiha-i Kanuniyesi*" adıyla Meclis'e sunulan bu tasarı, 1913 yılında Maarif Nezareti tarafından *İstanbul Darülfünunu Talimatı* olarak yayımlandı¹⁰⁵.

Avrupa üniversitelerini görünüşte taklit eden bu yasada özerklikten hiç bahsedilmiyor, hattâ Darülfünun tamamen Maarif Nezaretinin emrine sokuluyordu. O dönemin kamuoyunda Darülfünun'a "istiklâl-i tam" verilmesi ve "serbest bir tensikat yapılması" gerektiği hararetle savunulurken¹⁰⁶, Balkan Savaşı'nın kızışması, bunu körletecek daha önemli olaylar çıkarıyordu.

Emrullah Efendi'nin Darülfünun'a karşı vaziyet alışının bir başka yönü, gene 1912 Martında hazırlayıp¹⁰⁷ yasalaştırdığı¹⁰⁸ "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname"de daha iyi görülür. Emrullah Efendi, bu yönetmeliğin gerekçesinde şöyle diyordu:¹⁰⁹

"Darülfünun gibi bir müessese-i âliye-i ilmiyede feyz-i irfanın hakkıyla tenemmi ve taalisı, her nevi müessese-i âlide olduğu gibi, mühim bir cihetten mektep dahilindeki hıfz-ı nizam ve intizama ve hayat-i tahsilin hüsn-ü cereyanına mevkuf olup, bu maksad-ı hayrın husulü ise sırf huraset-i ilme mahal olan bu Darülmaarifin kapılarından, hayat-ı siyasiyenin ihtirasatı ve gulgüle-i şamataatı nüfuz etmemesiyle ve ilmin lâzime-i tahsili olan huzur-u zihne ve asayiş-i ruha taalluk-u karibi bulunan âsudegi-i dahiliyenin ilme ve Darülimme lâyük olan tazim ve hürmet dairesinde mazhar-ı riayet olması ile temin edilebileceğinden, Darülfünun inzibatına müteallik olarak tanzim edilen Nizamname lâyihası, bu esaslar üzerine bina olunmuştur."

Darülfünun içinde dernek kurmadan afiş yapıştırmaya kadar pek çok şeyi yasaklayan Emrullah Efendi'nin bu yönetmelikteki asıl yeniliği, üniversite polisi kurma fikri idi. Ona göre okul ve öğrenci işlerine polisin ve zabitanın karışması, kabul edilmeyecek bir şeydi. Bu polisiye işleri hademeler de göremeyeceklerine göre, "müdür ve muallimler emrinde görev yapacak olan Darülfünun inzibat-ı dahili memurları "ihdasına" gerek görülüyordu. Bu memurlar, tek tip elbise giyeceklerdi. Yönetmelik Maarif Nazırına, Darülfünun'u ve bazı dersleri geçici kapatma yetkisi de veriyordu.

¹⁰¹ Ahmet Agayef. "Darülfünun teşkilâtı", *Hak gaz.*, 24 Haziran 1912.

¹⁰² Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, s.1225-1226.

¹⁰³ "Mülazemet Rüusu (Bakalorya) İmtihanına Dair Nizamname", *Düstur*, 2. tertip, c.V, s.498-501.

¹⁰⁴ "Tedrisat-ı Aliye Lâyiha-i Kanuniyesi", *Hak gaz.*, 30 Haziran 1912, *Sabah gaz.* 1 Temmuz 1912.

¹⁰⁵ *İstanbul Darülfünunu Talimatı*, İstanbul, 1329.

¹⁰⁶ "Tedrisat-ı âliye meselesi", *Hak gaz.*, 2-3 Temmuz 1912.

¹⁰⁷ *Tanin gaz.*, 8 Mart 1912

¹⁰⁸ "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname", *Düstur*, 2.tertup, c.IV, s.460-463.

¹⁰⁹ Emrullah. "Darülfünunda inzibat", *Tanin gaz.*, 7 Mart 1912

Meclis'ten geçirilmeden uygulamaya konulan bu yönetmelik, özellikle İttihat ve Terakki muhaliflerince tepki ile karşılandı. Onun bir parti bakanı olduğu, üniversiteye ve oradaki muhalefet çalışmalarına bir baskı olduğu iddia edildi. Emrullah Efendi de gazetelere yolladığı bir açıklama ile¹¹⁰, her iki bakanlığı sırasında da yüksek öğretimin sağlam temeller üzeri kurulması için çalıştığını, Darülfünun'da aldığı önlemlerin yalnız muhalefet için değil her türlü siyasî akımlar için alındığını ve uygulamada hoşgörü yapılmayacağını açıklıyordu.

Buna rağmen Darülfünundaki disiplin sorunu, daha bir süre devam etti¹¹¹.

i) Öğretmen yetiştirme:

- Öğretmenliği bir meslek haline getirme çalışmaları: XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı eğitim kurumlarında her kaynaktan öğretmen vardı. Her kademedeki okullardan mezun olanlar, hattâ okul yüzü görmemişler bile öğretmen olabiliyorlardı. Meslekteki maaşları da geçimlerine yetmediğinden, öğretmenliğe ek olarak ikinci bir iş tutuyorlar; bu da görevlerini önemli ölçüde aksatıyordu.

Emrullah Efendi ilk bakanlığı sırasında, öğretimdeki seviye düşüklüğünün memur öğretmenler yüzünden olduğuna hükmederek, "memur-muallim"lere karşı bir temizlik hareketine girişmiştir¹¹². Bu kişiler ya memurluğu ya da öğretmenliği seçmek zorunda kalmışlar ve çoğu da memurluğu tercih etmişlerdir.

Meclis'teki bir konuşmada "*Bir talim ordusu, bir muallim ordusu yetiştirmek fikrindeyim. Benim nazariyem budur. Kâtipleri, hakimleri muallim yapamayız... Muallimlik bir meslektir*" diyen¹¹³ Emrullah Efendi, bakanlığı sırasında bir "*muallim sınıfı yaratmaya, bu sınıfa ehemmiyet kazandırmaya*" çalışmıştır. Bunun için bir taraftan "seyyar muallimler"i*, "yıllıkçı muallimler"i** kaldırmaya çalışıyor; bir yandan da öğretmenlerin maaşlarını arttırma yollarını arıyordu. Bütçeye bu hususta ödenekler koyduruyor, ders saatlerini arttırarak, ders öbekleri oluşturarak, tatil günlerinde de çalışmış sayarak fazla maaş vermeye çalışıyordu¹¹⁴. Öte yandan öğretmenlerin terfilerini bir kurala bağlayarak ve emeklilik kurumu kurarak öğretmenliği, yolu belirlenmiş ve geleceği güvence altına alınmış bir meslek haline getirmek istiyordu. Ülkemizde ancak çok çok sonraları gerçekleşecek olan ilkökul öğretmenlerine Devlet bütçesinden maaş verilmesi ilkesinin yasal hazırlıklarını yapıyordu¹¹⁵.

1910 yılında hazırladığı "Tedrisat-i İbtidaiye Kanunu Lâyihası" da, öğretmenler arasındaki "evvel", "sâni", "sâlis" gibi ayrımları ortadan kaldırıyor, bir "muallim" ve bir de "muallim halifesi" zümrelerini koyuyordu. Muallim halifeliği staj yapan öğretmenlerden oluşacaktı ve öğretmenin yardımcılığını da yapacaklardı. "Ehliyetname" usulünü de belli bir geçerlilik süresine bağlamaya, o süre sonunda sınavla asıl öğretmenliğe geçirtmeye çalışıyordu.

* Genellikle uzmanlık alanlarında çeşitli okulları dolaşarak ders veren öğretmenler.

** Halk tarafından bir yıllığına belirli bir ücretle tutulan öğretmenler.

¹¹⁰ *Teminat gaz.*, 11 Mart 1912.

¹¹¹ Köprülüzâde Mehmet Fuat. "Darülfünun meselesi", *Hak gaz.*, 15 Mart 1912.

¹¹² *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*" 14 Haziran 1326.

"Memur muallimler", *Sabah gaz.*, 29 Eylül 1910.

¹¹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.637.

¹¹⁴ a.g.y.; Başbakanlık Arşivi, Bâbüali Evrak Odası, no:276924.

¹¹⁵ Emrullah, "Tedrisat-i ibtidaiye", *Mülkiye der.*, 23 (1326), s.63.

Öğretmenlerin meslek-içi eğitimlerini sağlamak için de bir yandan İstanbul'da merkezi kurslar açmayı¹¹⁶, bir yandan da müfettişlerin işbaşın da eğitim yapmalarını gerçekleştirmeye çalışıyordu¹¹⁷.

- *Öğretmen okulları*: Emrullah Efendi'ye göre, okulun en önemli elemanı ve eğitimin temeli öğretmendir. Oysa Türk eğitiminde bu yoktur. Taşra ilkokulları için 70.000 öğretmen gereklidir. Bakanlığın elinde çok para da olsa, bunların yüzde birini bile bulamayacaktır¹¹⁸. Onun için şu anda mevcut olmayan bu öğretmenlerin yetişmeleri gerekti.

Öğretmen yetiştirmek için Darümualliminlerde yeni düzenlemeler gereklidir. Bu okulların hepsi yatılı ("leyli") olmalıdırlar. Buradaki öğretmenleri Devlet yetiştirmeli ve istediği yere yollamalıdır. "*Benim bütün ümidim Darümualliminlerdedir. Muallimler köye gitmeli, köyü aydınlatmalıdırlar. Köyün de muallimi nâsıhı, velinimeti olmalıdır. Biz böyle muallim istiyoruz*"¹¹⁹ diyen Emrullah Efendi, bu alanda yapılacak çalışmalara, her iki bakanlığı sırasında da bütün gücüyle devam etmiştir. Yeni Darümualliminler yaptırmış, gündüzlü olanları yatılıya çevirtmiş, İstanbul'da yatılı bir Darümuallimat kurdurmuş^{***}, İstanbul Darümuallimin'ine "Tatbikat Mektebi" yaptırmış, kapatılmış olan Darümuallimin-i Rüşdileri yeniden açtırmış, idadi öğretmenlerini yetiştirmek için bir "Darümuallimin-i Aliye" kurmuştur. "*Çıktığı mektebe muallim olan efendilerle bir mektep idare olunamaz*" diyerek¹²⁰ sağlam bir öğretmen yetiştirme politikası izleyen Emrullah Efendi'nin yatılılık politikası başarıya ulaşmış; 1914 yılında ancak üç öğretmen okulu gündüzlü kalmıştı.

Emrullah Efendi, yaptığı işlerin içinde, en fazla öğretmen yetiştirme çalışmalarını beğenmiştir. Meclis'te Boşo Efendi (1876-1929)'ye karşı: "*Canım sen de bizim Maarifi o kadar fakir zannetme! Bizim Darümualliminlerimizin düzeni Avrupa'da bile yok!*" demiştir¹²¹.

j) Özel öğretim ve dinî toplumların okulları: Emrullah Efendi, kişiler ve dinî toplumlar tarafından kurulan okullarda yapılan öğretime, özel öğretim diyor¹²². Ona göre özel okulların programlarının yapılması, ders kitaplarının seçilmesi, öğretmenlerinin atanması vs. hep okul kurucusu ve müdürüne aittir. Ancak Devlet özel okullara bazı şartlar koyar. Bunlar; öğretimin yasalara ve ahlâka uygun olması, okuldaki öğretmen ve yöneticilerin ehliyetli olması, okul binasının bazı özellikleri vs.. konusundadır. Devlet, bunları denetim yoluyla inceler¹²³.

*** Darümuallimattan çıkan kızlar taşraya gitmiyor, hattâ evlendikten sonra öğretmenlik bile yapmıyorlardı. Emrullah Efendi kız öğretmenleri bakanlığın tam emrine alabilmek için yatılı bir kız öğretmen okulu açmaya karar verdi. Taşradaki Maarif İdarelerine yazılar yazarak, bu okul için yoksul kızlar istedi. Rüşdiye çıkışlı 78 kız İstanbul'a toplandı. Ancak bir ara bu okulun açılmasından vazgeçilerek, geri taşraya dağıtılamayan bu kızlar için bir konak kiralandı. Basın, "leyli Darümuallimatın açıldığını" yazdı ama bu okul açılmadı. Kızlar, Kız Sanayi Mektebi'nin derslerine devam ettiler. Emrullah Efendi hakkında soru önergesi verilmesinin nedenlerinden biri olan bu olay, ancak Darümuallimatla Kız Sanayi Mektebinin birleştirilmesinden sonra yatıştı. (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.626-633).

¹¹⁶ D.K.: "Maarifimiz", *Sabah gaz.*, 28 Şubat 1910.

¹¹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 25 Mayıs 1326; s.2105.

¹¹⁸ D.K. a.g.m.

¹¹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26 Mayıs 1326, s.2113.

¹²⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 25 Mayıs 1326, s.2108.

¹²¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*; 27 Mayıs 1326, s.2197.

¹²² "Tedisat-ı ibtidaiye", *Mülkiye*, 24 (1326), s.44

¹²³ a.g.m., s. 44-45.

Emrullah, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dair İzahname*, s.78-79.

Özel okullar, ilk ve ortaöğretim alanında açılabilirler. Yüksek öğretimde özel okullar açılmaz; bu, Devletin görevidir. Özel kişi ve kuruluşlar yalnız ders ("kurs") açabilirler, bu da ancak tek ders üzerinde olur¹²⁴. Hükümetin yüksek okullardaki hakları başkalarına devredilemez; ancak yüksek okullar bütün Osmanlılara açıktır¹²⁵. Emrullah Efendi, Fransa ve Belçika'da uygulanan özel okul sistemini, yani sınavlarını Devletin yapması ve çıkış belgelerini Devletin vermesi sistemini önerdi ama azınlık temsilcilerine kabul ettiremedi¹²⁶.

Emrullah Efendi bakanlığa başladıktan sonra özel okulların yönetimi konusunda bir yasa tasarısı hazırlayıp Meclis'e sunmak istedi. Ancak daha tasarı hazırlanırken Rum gazeteleri büyük gürültüler çıkarmaya başladılar. Emrullah Efendi bu tasarı ile, okullardaki öğretimden Bakanlığa karşı sorumlu mevkiiyi Patrikhaneden alıp okul müdürlerine dağıtmak istiyordu¹²⁷. Bundan da, bu okullara Devletin söz geçirmesini ve denetimini kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Patrikhane bu tasarıyı hazırlattırmadı bile!..

Emrullah Efendi, dinî toplumların okullarını, özel okullar sınıfına almak istiyordu. Dinî toplumların temsilcileri ise buna şiddetle karşı çıkıyorlar, daha önce almış oldukları ayrıcalıkları bırakmak istemiyorlardı. Emrullah Efendi'nin bu husustaki çabaları boşa gitti. Meclis-i Mebusan'da özellikle Boşo Efendi'nin çabalarıyla, özel okullardan ayrı bir "cemaat mekâtibi" gurubunu kabul etmek zorunda kaldı¹²⁸. Daha sonra da "bizdeki cemaatler yalnız âdi birer cemiyet değil, korporasyon ve müessese sıfatını haizdirler", bunların okullarını özel okul sayamayız diyerek yeni bir yola girmiştir¹²⁹. Ona göre dinî toplumların okulları, genel okullarla özel okullar arasında bir yerde idi. Özel okullardan farkı da öğretmenlerinin ehliyetnamelerinin onaylanması ve verdikleri çıkış belgeleri (diploma) hususundadır¹³⁰. Ancak Emrullah Efendi, dinî toplumların okullarını genel okullara yaklaştırarak, 'eğer okulun bulunduğu yerin çoğunluğu o okulu istiyorsa, o zaman okul genel okul haline gelir; bunun da Devlete bağlanması gerekir' diyerek¹³¹ bir akıl yürütme yapmak istemişse de, bunu uygulayamamıştır.

Patrikhane, kendi okullarındaki öğretmenlerinin diplomalarını kendisi onaylayıp, bunu Maarif yöneticilerine kabul ettirme hakkını ta 1893 yılında almıştı. II. Meşrutiyet döneminde bu sorun gene ön-plana çıktı. Çok uzun çekişmelerden sonra 1910 yılında, 1893 şartlarını Osmanlı yöneticilerine gene kabul ettirdiler, ayrıca da Bakanlığın bu yolla kabul ettiği öğretmenlerin askerlikten muafiyetlerini sağladılar.

Özel okullardan çıkış belgeleri sorunu ise, bu dönemde tartışılan en önemli konulardan birisi olmuştur. Patrikhane, kendi okul programlarını Bakanlığa onaylattırarak ve verdiği çıkış belgelerini de resmî okulların çıkış belgelerinin aynısı haklara sahip kılmak istiyordu. Emrullah Efendi ise, "doktora, mülazemet rüusu gibi ilmi rütbelerin dışında" özel okulların diploma verebileceklerini; ancak bunların "müselellik" hakkını, yani sınavsız bir üst okula

¹²⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 29 Kanunuevvel 1326, s.662-664

¹²⁵ D.K. "Tahsil-i âli ve hakk-ı tecil", *Sabah gaz.*, 15 Ocak 1911

¹²⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 29 Kanunuevvel 1326, s.664-671.

¹²⁷ "Mekâtib-i gayri müslime", *Yeni Tasvir-i Efkar gaz.*, 14 Şubat 1910.

¹²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Mayıs 1326, s.2199.

¹²⁹ Emrullah, "Tedrisat-i ibtidaiye", s.44-47.

¹³⁰ a.g.m., s.47.

¹³¹ a.g.m., s.49.

girme hakkını alamayacaklarını belirtiyordu¹³². Bunun için, özel okul çıkışlıların Devlet çarkına girmek istediklerinde mutlaka sınavdan geçirilmeleri gerekti.

Devlet; özel okullarda ve dinî toplumların okullarında bazı derslerin okutulmasını zorunlu tutabilir, bazı zararlı, dersleri de yasaklayabilirdi. Ancak bu yasaklama gerek taşrada gerekse İstanbul'daki Bakanlık ve Patrikhane yöneticileri arasında sert çekişmelere yol açtı. Devlet, zararlı bulduğu dersi, ders kitabını ve öğretmeni hemen değiştiriyor; Patrikhane ise bu konudaki anlaşmazlıkların İstanbul'da çözümlenmesini istiyordu. Emrullah Efendi'nin fikri ise, hükümetin özel okullara emir veremeyeceği, ancak kötü taraflarını yasaklayabileceği şeklinde idi. Öğretim hürriyeti ilkesi daha ilerisine dayanamaz, diyordu. Değiştirilmesi gereken ders veya öğretmen olsa bile hükümet bunları değiştiremez; değiştirilinceye kadar yasaklanmış olarak bekler¹³³. Bu sorunun tartışmaları I. Dünya Savaşına kadar sürdü gitti...

Dini toplumların okullarının ruhsatları sorunu da gayet önemli idi. Bu okullara ruhsat verilmesi ta II. Abdülhamit döneminden beri çok uzun işlemleri gerektiriyordu. II. Meşrutiyet döneminde de bunun basitleştirileceği hakkında çeşitli kararlar alınmasına rağmen, uzun işlemler aynen devam etti. Emrullah Efendi'ye göre ise, hükümetin özel öğretimde "ruhsat verme" değil; öğretmen, bina, bazı ders kitapları ve yasalara uymuyorsa, öğretimi yasaklama hakkı vardı¹³⁴. Onun için hükümetin ruhsat vermesi, kötü niyetli kişi ve kurumlara kolunu kaptırması demektir.

Azınlık okullarında çok sayıda yabancı (Bulgar, Rum, Ermeni) öğretmen vardı. Bunlar, her düzeydeki okullarda Öğretmenlik yapabiliyorlardı. Emrullah Efendi de orta ve yüksek öğretimde, Bakanlığın bilgisi içinde yabancı öğreticilerin kullanılabilceğini; ancak ilköğretim düzeyinde bunun imkansız olduğunu belirtiyordu¹³⁵. Ama dinî toplumların, kendi okullarına öğretmen yetiştirmek için öğretmen okulu kurma hakları vardı.

Emrullah Efendi'nin eğitimde sıkı bir denetim kurma çalışmalarının altında, aslında bu dinî toplumların okullarını gözetim altında bulundurma zorunluluğu büyük bir yer tutuyordu. Bu toplumlar, okullarını kendi müfettişlerinin denetlediklerini; Devletin bu müfettişleri ve yaptıkları işi resmen tanımalarını istiyorlardı. Güçleri yeterse okulları Devlet denetleyicilerine açmak istemiyorlar, eğer girerse onları istedikleri gibi gezdirmeye çalışıyorlardı. Bütün bunlar kâr etmeyince de, denetimin daha önceden Patrikhaneye ve okul müdürlüğüne haber verilmesini istemeye kadar gittiler. Emrullah Efendi hiç bir ödün vermeyerek bunları şiddetle reddetmiş¹³⁶; "*Patrikhanenin bu isteği kapitülasyonları andırıyor... yoksa gizli bir niyeti mi var?*" diye sormuştur¹³⁷. Buna karşılık Meclis'te de Zührap Efendi "... *ama bu terbiye-i Osmaniyenin altında ne var?*" diye soruyordu¹³⁸. Bu bilmezlikten gelme oyunları, karşılıklı olarak sürdü gitti...

k) Denetim sorunu: Emrullah Efendi'nin eğitim görüşlerinin temelinde denetim sistemi vardır. Ona göre denetim, öğretim kurumlarının hükümetle olan ilişkilerinin özüdür. Okullardaki öğretimin birliği ancak bu yolla sağlanır¹³⁹. Osmanlı eğitiminin bir düzen içinde

¹³² Emrullah, "Patrikhanelerin müstedyatı-Tedrisat Meselesi ve Tanin gazetesi", *Yeni Muhitül Maarif*, 20 Ağustos 1327, S.4,10.

¹³³ Emrullah, "Tedrisat-i ibtidaiye", s. 8,11.

¹³⁴ Emrullah, "Patrikhanelerin müstedyatı - Tedrisat mes'eleleri ve Tanin gazetesi", s.3.

¹³⁵ "Maarif Nazırının beyanatu", *Sabah gaz.*, 10 Ağustos 1910.

¹³⁶ Emrullah, "Tedrisat-i ibtidaiye", s.7-10

¹³⁷ A.g.y.

¹³⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3 Kanunusani 1326, s.695.

¹³⁹ Emrullah, "Patrikhanelerin müstedyatı - Tedrisat mes'eleleri ve Tanin gazetesi", s.7

olması gereklidir. Dinî toplumların okulları dahil tüm öğretim kurumları yönetimin gözü altında olmalıdır. Yönetim, ülkede ne oluyorsa bilmelidir. Bu nedenle denetleyiciler ülke için bir siyasî hayat sorunudur¹⁴⁰. Denetleyiciler, bilhassa özel okulları yoklayacaklardır; hem de sık sık ve uzun süreli olarak!¹⁴¹

II. Meşrutiyetten önce Maarif Nezaretinin emrinde 60 kadar müfettiş vardı. Ama daha sonraki "temizlik hareketi" ("tensikat") sırasında bunların işlerine son verilmişti. Bu nedenle Emrullah Efendi kendi bakanlığı sırasında yeni bir denetim örgütü kurma çalışmalarına başladı. Buna göre Bakanlığın emrinde bazı merkez müfettişleri, vilayet merkezlerinde bulunan ve Maarif Müdürlerinin emrinde bulunan müfettişler ve valiler tarafında atanacak olan ilköğretim müfettişleri bulunacaktı. Bu yaygın örgütü gerekli atamaları yapıldıktan sonra bir de yönetmeliği yayınlandı¹⁴². Bu yönetmeliğe göre, müfettişlere üç çeşit görev veriliyordu:

1. Var olan okulları denetlemek,
2. Köylerde eğitim hakkında incelemeler yapmak ve gereksinimleri belirlemek,
3. İlköğretimi desteklemek ve halka okul yaptırmak.

Bu müfettişler, yaptıkları çalışmaların sonucunu birer ayrıntılı rapor halinde Bakanlığa bildiriyorlardı. Bakanlık da bunları ayrıca değerlendiriyordu.

Emrullah Efendi müfettişleri, eğitim için, yurdun kurtuluşu için yapılacak bir planın izcileri sayıyordu. Onlar "terbiye-i Osmaniye'nin nazımları idiler. Ancak bunların yurdu karış karış dolaşmaları gerekti. "Müfettişleri oturtmayın, köy köy gezdirin" diyerek valilere telgraf çekmişti¹⁴³. Onun gözünde müfettişler "seyyar bir Maarif Müdürü idiler"¹⁴⁴. Emrullah Efendi'nin uyguladığı bu sistem; müfettişleri taşraya göndererek eğitim gereksinimleri belirleme sistemi, Fransız eğitiminin 1880'lerde uyguladığı bir sistem idi.

Emrullah Efendi'nin denetim örgütü kamuoyunda ve Meclis'te çok sert eleştirilerle karşılandı. Ülkede okul olmadığı, olmayan bir şeyin nasıl denetleneceği soruluyordu. Müfettişlerin elinde hangi derslerin nasıl ve neye göre okutulacağına dair resmî bir yönerge yoktu. Öğretmenlerin didaktik yönleri nasıl değerlendirilecekti? Hattâ müfettişlerin demirbaş eşyaları denetlenesi bile gereksiz görülüyordu.

Emrullah Efendi, Mecliste kendi sistemini çok savundu. Denetimin yanı sıra ülkenin eğitim durumunu inceleme, halkı eğitime teşvik etme, hazırlama gibi görevleri de müfettişlerin yüklendiğini belirtti. Buna rağmen bu örgüt Meclis tarafından lağvedildi. Emrullah Efendi, müfettişler olmadan Bakanlığın iş yapamayacağını ve yönetilemeyeceğini açık olarak belirtti¹⁴⁵. Sorun Bâbıalı'ye geldi ve Şurayı Devlet, Bakanlığı destekledi.

Ancak kesin bir çözüme ulaşılmadan bırakıldığı için müfettişlerin kimi görevlerinden ayrıldı, kimi ayrılmadan başka bir iş bulup çalışmaya başladı. Bundan sonra da savaş yıllarına kadar sağlam bir denetim kurulamadı.

¹⁴⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.633.

¹⁴¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26 Mayıs 1326, s.2141.

¹⁴² "Maarif Müfettişleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mütcellik Talimat", *Sabah gaz.*, 2 Ekim 1910.

¹⁴³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.634.

¹⁴⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 26 Mayıs 1326, s.2138.

¹⁴⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.631.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs 1326, s.2135-2140.

Emrullah Efendi'nin denetim örgütünün iki büyük amacı vardı: ilköğretimi yaymak ve geliştirmek, azınlık okullarını sıkı bir denetim altına almak.

Ona göre; yönetim azınlık okullarını herhangi bir özel okul gibi denetleyebilirdi. Ancak bu denetim, okulların özel işleri üzerinde değil, genel işler ve ülke çıkarları üzerine olmalıydı. Ahlâkî ve genel ülke çıkarlarını doğrudan doğruya ilgilendirmeyen konular resmi denetim dışında kalabilirdi. Resmi denetim okulların sağlamlık ve sağlığa uygunluğunu, öğretmenlerin belgelerini, öğretimin içeriğini ve Devlet yasalarına uygunluğunu yoklamak zorundaydı. Patrikhaneler de kendi okullarını kendi müfettişlerine denetletebilirlerdi. Ancak "*Teftiş işlerinde çok mutaassıp olması gereken*" yönetim, bu konuda hiç bir kurumu kendisine ortak etmemeli idi¹⁴⁶.

Doğal olarak bu konularda Emrullah Efendi ile dinî toplum liderleri arasında yoğun bir çekişme geçti ve Emrullah Efendi'nin denetim örgütünün Meclisçe feshedilmesinde de bu azınlık milletvekillerinin çok önemli rolleri oldu.

Değerlendirme: Emrullah Efendi gerek bakanlık yaptığı gerekse başka maarif işlerinde bulunduğu sıralarda genellikle takdir edilen bir kişiydi.

Şahsiyet olarak hakkında her zaman iyi şeyler söylenmiştir. *Osmanischer Llyod* onun "âlim, fâzil bir kişi" olduğunu belirtirken¹⁴⁷, Ahmet Hilmi söyle diyordu¹⁴⁸:

"İyi bir tahsil gördükten, yıllarca Maarif hizmetinde bulunduktan, eserleriyle faziletini ispat ettikten sonra, bunca sermaye ve tecrübelerinden sonra Emrullah Efendi bile Maarifimizi düzeltemezse, ıslah ümitlerimizi maariften kesmeliyiz."

Sabah gazetesi ise, onun ruhen ve fikren âli olduğunu, hayatı ilim ve fen kazanmak olarak anladığını, zenginliğe ve lükse lakayd olduğunu, Maarif Nazırlığına da mevki hırsıyla gelmediğini yazıyordu¹⁴⁹.

Emrullah Efendi'yi bilgi ve fazilet olarak övmekte birleşen gazeteler, onun bakanlığı sırasında yaptığı işleri eleştirmekte de birleşmişlerdir. Bu eleştiriler şu noktalarda toplanabilir:

1) Emrullah Efendi, yasa ve yönetmelik tasarıları hazırlamakta ve örgüt kurmakta başarılı oluyor. Ancak örgütü verimli kılacak, yasaları uygulayacak adamları seçemiyor¹⁵⁰.

2) "Tedbirlerini muhite tevfiik edemiyor". Çevreyi, ülkeyi, halkın gelenek ve ihtiyaçlarını bilmeden, incelemeyen, anlamadan acele ile uygulamalar yapmak istiyor. Osmanlı ülkesi, Fransa değildir. Osmanlının örgütleniş biçimi de, halkı da Fransa'daki gibi değildir¹⁵¹. Ancak bu eleştiriye karşı Bakan da "Ben Fransız kanunlarını taklit değil tatbik ediyorum; bu ikisi arasında fark vardır" diyordu¹⁵².

¹⁴⁶ Emrullah, "Patrikhanelerin müstedyatı - Tedrisat mes'elesi ve Tanin gazetesi ", s.7-9, 11.

¹⁴⁷ *Sabah* gaz., 20 Şubat 1911.

¹⁴⁸ Ahmet Hilmi. "Maarif Nazırı Emrullah Efendi hazretlerine birinci Mektup", *Yeni Tasvirî Efkar* gaz., 20 Ocak 1910.

¹⁴⁹ *Sabah* gaz., 13 Ağustos 1914.

¹⁵⁰ Abdullah Cevdet. "Hayat kadar mutena", *Hak* gaz., 27 Nisan 1912.

¹⁵¹ ("Karşı gazetelerden"), *Sabah* gaz., 25 Kasım 1910("Maarif derdi-muhite göre tedabir")

¹⁵² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.634.

3) Emrullah Efendi, teori ile pratiğin ayrı şeyler olduğunu anlayamamıştır. Onun hatası, bilgisinin sırf teorik olmasındandı. Birçok proje yaptı ama uygulayamadı; projeleri gereği gibi derinleştiremedi. Memleketin "şerait-i hazırası"nı göz önüne almadı¹⁵³.

4) Bütün diğer bakanlar gibi Emrullah Efendi de programsız davrandı. İctihadına göre iyi olanları, vicdanına göre doğru olanları yaptı¹⁵⁴.

5) Emrullah Efendi bakanlık yaptığı sırada hakkında iki soru önergesi verilmiştir. Bunlardan biri Trablusgarp mebusları tarafından kendi vilayetleriyle ilgili olarak¹⁵⁵, diğeri de Hüseyin Cahit Bey tarafından genel olarak verilmişti (Bak, metni ekte). Burada Trablusgarp mebusları "Bizim takririmiz Nazır Efendiye karşı değildir, onu düşürmeyi de gaye etmiyor"¹⁵⁶ demelerine rağmen, Hüseyin Cahit Bey onu, çok şey yapmaya kalkışmak ama bunların hiç birisini başaramamak, bakanlık bütçesini israf etmek, maarifin ilerlemesini büyük zararlara uğratmak, ilköğretimi ihmal etmek vs. ile suçluyordu. "Niyetleri gayet âli, fakat yaptıkları seraptan ibarettir" diyordu¹⁵⁷. Ama bu suçlamalara rağmen, yaptıkları açıklamalar ile Emrullah Efendi güvenoyu almıştır¹⁵⁸.

6) Emrullah Efendi gayet "müstebitane" davranmaktadır. Yasaları kendisi hazırlamaktadır, bütçeyi kimseye sormadan hazırlamaktadır¹⁵⁹. Her bakanlığında yasa ve yönetmelikleri kendi keyfine göre değiştirmektedir¹⁶⁰. Yasalara aykırı birçok işlemleri yapmaktadır¹⁶¹.

Emrullah Efendi, eğitim makinesinin çarklarını birbirine bağlamak istemiş, ama işletememiştir. Bazı çarkları devreye sokamamış, o çarklar "boşa dönmüşlerdir". Bakanlıklar yaptığı dönem Emrullah Efendi'den çok şeyler bekleniyordu, ama bunlar hayal kırıklığına uğramıştır¹⁶².

Ek: Emrullah Efendi hakkında Hüseyin Cahit Bey tarafından verilen soru önergesi ("istizah takriri"):

"Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine,

*Maarif Nezareti'nin liseler teşkilâtı hususunda ittihaz ettiği meslek ile Nezarete muntazam bir program takip edilmemesi yüzünden gerek muallimlerin tayininde gerek muallimlere maaş tahsisinde gösterilen adem-i isabet ve israftan ve tedrisata vakt-i lâzımında mübaşeret edilmemesi hasebiyle vukua gelen zarar-i maneviden dolayı Maarif Nezaretinden istizah-ı keyfiyet edilmesini teklif eylerim. 13 Kanunuevvel sene 326
İstanbul Mebusu CAHİD*

¹⁵³ (Osmanischer Llyod gazetesinden), *Sabah gaz.*, 20 Şubat 1911.

M.S. "Nazariyat vadilerinde", *Sabah gaz.*, 31 Aralık 1911.

¹⁵⁴ M.S. "Maarif Nazırından istizah". *Sabah gaz.* 9 Ocak 1911.

¹⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 20 Kanunuevvel 1326, s.569.

¹⁵⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.623.

¹⁵⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.624-630.

¹⁵⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27 Kanunuevvel 1326, s.630-649.

¹⁵⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 24 Teşrinisani 1326, s.287-288.

¹⁶⁰ "Emrullah Efendi başlıyor", *Teminat gaz.*, 14 Mart 1912.

¹⁶¹ *Türkiye gaz.*, 14, 18 Teşrinievvvel 1326.

F.R. "Maarif Nazırı Emrullah Efendiye açık mektup", *İştirak dergisi.*, 14 (1326), s.215-216.

¹⁶² M.S. "Maarif makinası sağlam mı, çürük mü?", *Sabah gaz.*, 14 Ocak 1911